

FATIK

TIJDSCHRIFT VOOR STRAFBELEID EN GEVANGENISWEZEN

In dit nummer:

Hulp- en dienstverlening aan
gedetineerden

Gedetineerde vrouwen in Belgische
gevangnissen

Werken rond gender binnen hulp- en
dienstverlening

40ste jaargang • nr. 178
april-mei-juni 2023
Driemaandelijks uitgave

Een uitgave van

LIGA VOOR
MENSEN
RECHTEN

Bg FATIK PA3A9109
Afzendadres: Liga voor Mensenrechten
Leopold II laan 53, 1080 Sint-Jans-Molenbeek
V.U.: Kati Verstrepen
Leopold II laan 53, 1080 Sint-Jans-Molenbeek

FATIK

Tijdschrift voor Strafbeleid en Gevangeniswezen
Verschijnt vier keer per jaar
40ste jaargang
april-mei-juni 2023, nr. 178

ISSN 0772-5167

Redactie

Hoofdredactie: Lars Breuls

Eindredactie: Aurore Vanliefde

Redactie: Louis Favril, Elien Goossens, Chris Hermans,
Jürgen Millen, Olivia Nederlandt, Neil Paterson,
Koenraad Polfliet, Freya Vander Laenen, An-Sofie
Vanhouche

Redactiesecretariaat

Liga voor Mensenrechten vzw.

Leopold II laan 53, 1080 Sint-Jans-Molenbeek

e-mail: info@mensenrechten.be

website: <https://mensenrechten.be>

Redactionele samenwerking en disclaimer

FATIK publiceert wetenschappelijke artikels
over de evoluties en praktijken op het
vlak van strafbeleid en gevangeniswezen.
Daarnaast is er ruimte voor ervaringsverhalen,
boekbesprekingen en interviews.

Voor publicatie aangeboden teksten mogen
rechtstreeks naar de redactie
(Lars.Breuls@vub.be) worden gestuurd.
Wetenschappelijke artikelen worden
vervolgens onderworpen aan een nauwgezet
peer-reviewproces, waarbij minstens twee
leden van de redactie gespecialiseerd in de
thematiek de ingezonden bijdrage beoordelen
op de wetenschappelijke onderbouwing.
Daarbij wordt erover gewaakt dat de inbreng
van een reviewer extern aan de auteur
en diens eventuele onderzoeksgroep
gegarandeerd is. Andere bijdragen worden
ook becommentarieerd in de redactie, waarna
aanpassingen gesuggereerd kunnen worden.

FATIK online

FATIK is in open access online te raadplegen.

Surf naar fatik.mensenrechten.be.

© Niets uit deze publicatie mag worden veelevoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische
gegevensdragers of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande,
uitdrukkelijke en schriftelijke toestemming van de uitgever.

Editoriaal 3

Gendervraagstukken binnen detentie,
terug van (nooit) weggeweest

Aurore Vanliefde & Olivia Nederlandt

In Memoriam 9

Freya Vander Laenen

Artikel 10

Hulp- en dienstverlening aan
gedetineerden

Debby Vos & Laurent Werbrouck

Gedetineerde vrouwen in Belgische
gevangenis: een minderheidsstatus

Olivia Nederlandt & Aurore Vanliefde

Getuigenis 54

Werken rond gender binnen hulp- en
dienstverlening, een veelzijdig en zinvol
project

Jolien Lescauwaet

Gendervraagstukken binnen detentie, terug van (nooit) weggeweest

We beginnen dit edito met een warm eerbetoon aan Freya Vander Laenen, professor aan de UGent, redactielid van FATIK en zo veel meer. We hebben dan ook een plaats in deze editie voorzien om haar te gedenken. In zekere zin sluiten de thema's van de bijdragen in dit nummer aan bij Freya's inzet voor forensische geestelijke gezondheidszorg, drughulpverlening en kwetsbare doelgroepen binnen detentie.

In deze FATIK bundelen we namelijk bijdragen over gender en hulp- en dienstverlening. Eerst stelt het Rekenhof de resultaten voor van zijn audit over de organisatie en uitvoering van het beleid en het effect van hulp- en dienstverlening op re-integratie en wederopsluiting. In de tweede bijdrage gaan we (Olivia Nederlandt en Aurore Vanliefde) dieper in op de detentiebeleving van gedetineerde vrouwen en de gevolgen van hun minderheidsstatuut in het gevangeniswezen. Tot slot komen beide onderwerpen samen in de getuigenis van Jolien Lescauwae (Organisatieondersteuner Justitieel Welzijnswerk in de gevangnissen van Brugge en Ruiselede), waar ze reflecteert over de projecten rond gender binnen hulp- en dienstverlening.

Deze lentemaanden zijn de periode bij uitstek om stil te staan bij gendervraagstukken in het gevangeniswezen; we begonnen op 3 maart met een thematisch colloquium over vrouwen in detentie¹ aan de Université Saint-Louis

Brussel dat in het teken stond van internationale vrouwendag. Het jaarlijks colloquium van de FOD Justitie van 18 april was dit jaar volledig gewijd aan "Gender en Justitie".² Tot slot werd het colloquium van 17 mei aan de Université Saint-Louis Brussel volledig gewijd aan gender gemende aspecten van instituties (waaronder gevangnissen en forensisch psychiatrische zorginstellingen). Het is dan ook een fijne knipoog dat dit evenement plaatsvond op IDAHOT, de internationale dag tegen homofobie en transfobie, wat een mooie aanloop vormt naar de Pride Month in juni.

Deze ware golf van evenementen kunnen we situeren binnen de toenemende aandacht voor gendervraagstukken in detentiecontexten, maar ook binnen het brede maatschappelijk debat. Voor de specifieke context van het gevangeniswezen, schetsen we in dit edito een aantal boeiende ontwikkelingen binnen criminologisch-penologisch onderzoek, alsook vanuit de hulp- en dienstverlening, toezichtsorganen, wetgevende instanties en de penitentiaire administratie.

Hoewel al langer Angelsaksisch **criminologisch onderzoek** wordt gevoerd naar gender binnen het gevangeniswezen, is dit onderwerp in België lange tijd weinig bestudeerd, met uitzondering van twee studies. De eerste, uitgevoerd door An Nuytiens, was gewijd aan het profiel en de achtergrond van vrouwelijke gedetineerden

1 "Les femmes incarcérées dans les prisons belges :  tat des lieux de la recherche et du plaidoyer", dat plaatsvond op 3 maart aan de Université Saint-Louis in Brussel. Sommige interventies zijn online beschikbaar: <https://grepec.usaintlouis.be/powerpoints-du-seminaire-les-femmes-incarcerees-dans-les-prisons-belges-etat-des-lieux-de-la-recherche-et-du-plaidoyer-3-mars-2023/>; zie ook het GERN (Groupement européen de recherches sur les normativités) Interlabo van 24 juni 2022 te Brussel: <https://grepec.usaintlouis.be/videos-et-powerpoints-en-ligne-interlabo-germ-les-normativite-carcerales-a-lepreuve-du-genre-24-juin-2022-usl-b/>.

2 De opname van het colloquium is online beschikbaar: <https://www.youtube.com/watch?v=0ZLh6VW3PqU>.

en moeders in de gevangenis.³ De tweede werd in 2015 uitgevoerd door Axelle François, een gevangenisdirecteur, en was gewijd aan seksualiteit in Belgische gevangenis. ⁴ Anno 2023 zijn er echter meerdere lopende onderzoeken naar genderkwesties binnen detentie, met name door de auteurs van dit edito. Zo zijn Olivia Nederlandt (USL-B) en Lola Gauthier (UCLouvain) respectievelijk als post-doctoraal onderzoeker en doctoraatsstudent aangesteld binnen het onderzoeksproject “*Les normativités carcérales à l’épreuve du genre*”, verkregen door Diane Bernard en Marie-Sophie Devresse (2020-2023).

Aurore Vanliefde (KU Leuven) voert haar doctoraatsonderzoek over de ervaringen, noden en het mensenrechtenkader van gedetineerde LGBTQ+ personen in Belgische gevangenis. Beide onderzoeksprojecten vormden de voedingsbodem voor een gezamenlijk onderzoek over gender gemengde aspecten van het gevangeniswezen. Daarnaast voert antropologe Delphine Pouppez (UCLouvain) een doctoraatsonderzoek over de detentiebeleving en agency van gedetineerde

vrouwen met inachtnaam van de relatie tot de ruimtelijke en lichamelijke aspecten van gender. Tot slot onderzoekt criminologe Valentine Doffiny (ULiège) het profiel en de levensloop van gedetineerde vrouwen in Franstalige gevangenis. De voorlopige resultaten van deze onderzoeken zijn reeds het onderwerp geweest van presentaties tijdens de hierboven vermelde colloquia die georganiseerd werden binnen het onderzoeksproject “*Les normativités carcérales à l’épreuve du genre*”, alsook van bijdragen in een themanummer van *Déviance et Société*⁵, dat gelijktijdig met deze FATIK verschijnt.

Ook in de praktijk kan het thema gender op heel wat aandacht rekenen, met name binnen **hulp- en dienstverlening aan gedetineerden**. Laten we erop wijzen dat de hulp- en dienstverlening binnen detentie bijzonder complex georganiseerd is ten gevolge van de bevoegdheidsverdeling betreffende persoonsgebonden aangelegenheden die aan de gemeenschappen toebedeeld zijn. Deze “externe diensten” zijn dan ook verschillend georganiseerd aan weerszijden van de taalgrens. De audit van het Rekenhof in dit nummer betreft

-
- 3 A. NUUYTIENS, *Small numbers, big problems. Het levensverhaal en (jeugd)delinquente traject van vrouwelijke gedetineerden*, Brussel, VUBPress, 2011; A. NUUYTIENS, “Het profiel van moeders in de gevangenis: toch niet zo stereotiep? Reflecties over implicaties voor onderzoek en beleid”, *FATIK*, 2016, afl. 152, 13-20; A. NUUYTIENS, “Met je kind op cel. Moeders van de moeder-kind afdeling te Brugge over de ‘maternal pains of imprisonment’”, *FATIK*, 2018, afl. 158, 6-15; A. NUUYTIENS, “Vrouwelijke gedetineerden” in K. BEYENS en S. SNACKEN (eds.), *Straffen. Een penologisch perspectief*, Antwerpen, Maklu, 2017, 497-512; A. NUUYTIENS, “Mum’s the Word. A study on children of incarcerated mothers’ well-being, psychosocial functioning, and caregiving situation”, *Tijdschrift voor Criminologie* 2016, 109-113; A. NUUYTIENS, “Female pathways to crime and prison: Challenging the (US) gendered pathways perspectives”, *European Journal of Criminology* 2016, 195-213; A. NUUYTIENS, “‘It all has to do with men’. How abusive romantic relationships impact on female pathways to prison” in C. KRUTTSCHNITT en C. BIJLEVELD (eds.), *Lives of Incarcerated Women: An International Perspective*, Londen, Routledge, 32-47; A. NUUYTIENS, “Female Offenders’ Pathways to Prison in Belgium”, *Journal of Victimology, Human Rights and Gender* 2012, afl. 4, 7-22; A. NUUYTIENS, “Het profiel van vrouwen in de gevangenis”, *Panopticon* 2008, 40-50; A. NUUYTIENS, “Het profiel van moeders in de gevangenis: toch niet zo stereotiep? Reflecties over implicaties voor onderzoek en beleid”, *FATIK* 2016, afl. 156, 14-15; A. NUUYTIENS, “Het levensverhaal en (jeugd)delinquente traject van vrouwelijke gedetineerden”, *FATIK* 2012, afl. 134, 20-31.
- 4 A. FRANÇOIS, *Etude sur la sexualité en milieu carcéral belge. De l’enfermement à de la sexualité à la liberté d’adaptation des comportements sexuels*, doctoraatsthesis onder promotorschap van M. DANTINNE, Luik, ULg, 2015; A. FRANÇOIS, “La sexualité en milieu carcéral : au cœur des représentations de personnes incarcérées”, *Champ pénal/ Penal field* 2016, afl. XIII.
- 5 Introductie door D. BERNARD en M.-S. DEVRESSE; O. NEDERLANDT en L. GAUTHIER, “Les femmes incarcérées dans les prisons belges : un statut minoritaire et minorisé”; A. VANLIEFDE en D. MARAS, “Au-delà de la binarité des barreaux : les expériences et la prise en charge des personnes trans détenues en Belgique”; V. DOFFINY en S. ANDRÉ, “Femmes incarcérées : entre invisibilisation et vulnérabilités”.

enkel de Vlaamse hulp- en dienstverlening.⁶ Voor concrete voorbeelden van de manier waarop aan gender een plaats gegeven wordt binnen de hulp- en dienstverlening, verwijzen we naar de getuigenis van Jolien Lescauwae in dit nummer. Aan Franstalige zijde krijgen gender en de doelgroep van gedetineerde vrouwen echter ook de nodige aandacht. Zo onderstreept het coördinatieplatform Concertation des Associations Actives en Prison (CAAP) in haar activiteitenverslag van 2015 het genderstereotiep karakter van het aanbod aan activiteiten binnen detentie.⁷ De meest actieve organisatie rond gendervraagstukken is zonder twijfel I.Care vzw, dat zich sinds 2015 inzet voor gedetineerde vrouwen en genderminderheden door hun hulpverleningsaanbod en politiek engagement. Hun nieuwsbrief "MursMurs" bevatte al twee dossiers over gender⁸, en ze organiseerden tevens een seminarie over seksualiteit, vrouwen en detentie op 17 november 2022.⁹ Daarnaast stichtte I.Care vzw samen met Genres Pluriels vzw het "Observatoire des réalités des personnes transgenres en prison" in 2021, dat bedoeld is om kwantitatieve en kwalitatieve informatie te verzamelen over de beleving van gedetineerde transgender personen met als doel het ontwikkelen van een aangepast hulpverleningsaanbod. De bejegening van transgender gedetineerde personen stond tevens

centraal in het colloquium dat zij organiseerden voor het éénjarig bestaan van dit initiatief op 19 november 2022.¹⁰

Daarnaast dragen meerdere **belangenorganisaties** bij tot het zichtbaar maken van genderkwesties binnen detentie. Organisaties, zoals de Ligue des Droits Humains, de Belgische tak van het Observatoire International des Prisons, de Genepi Belgique of het Centre d'Action Laïque (CAL), bieden zelf geen diensten aan binnen de muren, maar genereren wel documentatie over detentie in een verscheidenheid van vormen.¹¹ Zo wijdde het CAL zijn programma "Libres ensembles – en quête de sens" tijdens de Nationale Dagen van de Gevangenis aan het thema "Gender en seksualiteit in de gevangenis".¹² De regionale afdeling van het CAL in Charleroi organiseerde eveneens een colloquium over genderaspecten binnen detentie.¹³ Tot slot stond de allereerste aflevering van "La Brèche", het tijdschrift van Genepi Belgique in het teken van gender en seksualiteit achter tralies.¹⁴

Wat betreft het **toezicht op het gevangeniswezen**, is er tot op heden geen globale analyse uitgevoerd over genderaspecten van detentie door de Centrale Toezichtsraad voor het Gevangeniswezen. Aandacht voor gender blijft momenteel beperkt tot anekdotische bevindingen

-
- 6 Voor een overzicht van de organisatie van hulp- en dienstverlening aan Franstalige zijde, zie O. NEDERLANDT en C. REMACLE, "L'aide sociale aux justiciables et aux détenus : un secteur invisibilisé par la complexité institutionnelle belge", *Revue de Droit Pénal et de Criminologie* 2019, 379-423.
 - 7 M. BERTRAND en S. CLINAZ, voor vzw CAAP, *L'offre de service faite aux personnes détenues dans les établissements pénitentiaires de Wallonie et de Bruxelles, Analyse 2013-2014*, 2015, 44-45 en 81.
 - 8 I.CARE VZW, "Être femme en prison", *MursMurs* 2018, afl. 6; "Genres et sexualités en prison", *MursMurs* 2022, afl. 12; online beschikbaar op <https://www.i-careasbl.be/murstmurs>.
 - 9 Het seminarie "Sexualité, femmes* et prison" van I.Care vzw in samenwerking met de Fédération Laïque de Centres de planning familial (FLCPF) werd volledig opgenomen en is online beschikbaar op <https://www.youtube.com/watch?v=XJVYIIHVx-8>.
 - 10 Het colloquium "Observatoire des personnes transgenres en prison – quels constats ? quelles perspectives ?", van I.Care vzw en Genres Pluriels vzw werd volledig opgenomen en is online beschikbaar op <https://www.youtube.com/playlist?list=PLelvYnOLOv6uKHfYfv0D3cSCxB71c3Mnv>.
 - 11 Zie de website van de vermelde organisaties voor hun verslagen, perscommunicaties, enz.: <https://www.caap.be/>; <https://www.liguedh.be/themes/prison/>; <https://www.oipbelgique.be/>.
 - 12 De aflevering "Genres et sexualités en prison" is beschikbaar op <https://www.laicite.be/emission/genres-et-sexualites-en-prison/>.
 - 13 Het colloquium "Les pratiques pénitentiaires au prisme du genre en Fédération Wallonie-Bruxelles" vond plaats op 10 november 2022 in samenwerking met de Hogeschool Condorcet van Marcinelle.
 - 14 GENEPI BELGIQUE, "Genres et sexualités en prison", *La Brèche* 2019, afl. 1.

van Commissies van Toezicht.¹⁵ Als leden van de Commissie van Toezicht van de gevangenis van Haren verzorgden we op 16 en 17 januari 2023 een opleiding over gendergevoeligheid binnen de toezichtsoopdrachten waaraan alle leden van de Commissies van Toezicht konden deelnemen.

Tot slot is de thematiek van gender binnen detentie niet ontglipt aan **supranationale regelgevende instanties**, integendeel. Sinds de jaren 2000 merken we een aanzienlijke uitbreiding van het kader aan aanbevelingen en andere *soft law* betreffende genderaspecten binnen het gevangeniswezen, dat onmogelijk in een edito exhaustief samengevat kan worden. Binnen de Verenigde Naties vormen de Bangkok Rules betreffende vrouwelijke gedetineerden¹⁶ en de Tokyo Rules betreffende niet-vrijheidsbenemende maatregelen voor vrouwen¹⁷ twee pilaren van het *soft law* kader over deze thematiek. Daarnaast formuleerde een groep experts een reeks niet-bindende regels betreffende seksuele oriëntatie, genderidentiteit, genderexpressie en geslachtskenmerken binnen detentie in principe 9 van de zgn. Yogyakarta Principes.¹⁸ Binnen het uitgebreid arsenaal aan *soft law* van de Raad van Europa, is het noemenswaardig dat de *European Prison Rules* in 2006 al meerdere bepalingen bevatten over gedetineerde vrouwen en tijdens de herziening van de regels in 2020 de notie van gender expliciet toegevoegd is ter aanbeveling van het

uitwerken van een gendergevoelig penitentiair beleid dat oog heeft voor de specifieke noden van vrouwen.¹⁹ Daarnaast formuleerde het Europees Comité voor de Preventie van Foltering en Onmenselijke of Vernederende Behandeling of Bestrafing (CPT) reeds in 1999 wenselijke normen voor de bejegening van vrouwen in detentie²⁰ en publiceerde het in 2018 een thematische fiche met aandachtspunten over gedetineerde vrouwen.²¹

Wat betreft de **Belgische regelgeving**, kunnen we stellen dat het genderaspect binnen penitentiaire wetgeving bijzonder beperkt is. Nochtans heeft dit doorgedreven implicaties voor de organisatie van het gevangeniswezen en de detentiebeleving van gedetineerde personen, zoals blijkt uit onze bijdrage over het minderheidsstatuut van gedetineerde vrouwen in deze FATIK. De Basiswet bevat immers slechts drie bepalingen die betrekking hebben op gender; de bestemming van penitentiaire inrichtingen, hetgeen de grondslag vormt voor de binaire scheiding van gedetineerde vrouwen en mannen²², het uitvoeren van de fouillering aan het lichaam door een personeelslid van hetzelfde geslacht²³, en het verbod om vrouwen op te sluiten in een strafcel indien ze zwanger zijn of in de gevangenis verblijven met hun kind jonger dan 3 jaar.²⁴ Er bestaan verder geen gendergevoelige bepalingen in de wet betreffende de externe rechtspositie van veroordeelden of de wet

15 De jaarverslagen van de Commissies van Toezicht zijn beschikbaar op <https://ccsp.belgium.be/>.

16 Resolutie 65/229 van de Algemene Vergadering van de VN (21 december 2010), *UN Doc. A/RES/65/229* (2011), geformuleerd ter aanvulling aan de zgn. "Nelson Mandela Rules" betreffende de standaard minimum regels voor de bejegening van gedetineerden, Resolutie 70/175 van de Algemene Vergadering van de VN (17 december 2015), *UN Doc. A/RES/70/175* (2015).

17 Resolutie 45/110 van de Algemene Vergadering van de VN (14 december 1990), *UN Doc. A/RES/45/110* (1990).

18 Deze principes vormen een interpretatie van bestaande *soft law* en reflecteert over de implicaties ervan voor diversiteit aan seksuele oriëntatie, genderidentiteit, genderexpressie en geslachtskenmerken: <https://yogyakartaprinciples.org/>

19 Aanbeveling Rec (2006) 2 van de Raad van Europa betreffende de European Prison Rules (11 januari 2006; herzien 1 juli 2020), en in het bijzonder Regel 34.1: "Specific gender-sensitive policies shall be developed and positive measures shall be taken to meet the distinctive needs of women prisoners in the application of these rules."

20 10^e Algemeen verslag van het CPT over de activiteiten van het CPT betreffende de activiteiten van het CPT over de periode van 1 januari t.e.m. 31 december 1999, CPT/Inf(2000)13.

21 CPT Factsheet "Women in prison", januari 2018, <https://rm.coe.int/168077ff14>.

22 Art. 15, § 2, 2° Basiswet betreffende het gevangeniswezen en de rechtspositie van de gedetineerden, *BS* 1 februari 2005.

23 Art. 108 § 2 *Ibid.*

24 Art. 134 § 3 *Ibid.*

betreffende de organisatie van de penitentiaire diensten en van het statuut van het penitentiair personeel.²⁵ Een wettelijke herziening van deze drie penitentiaire wetten opdat ze rekening zouden houden met genderspecten lijkt ons²⁶ opportuun om twee redenen. Enerzijds zou dit voor een wettelijk bindend kader zorgen aangaande de bejegening van vrouwen en genderminderheden, aangezien de hierboven vermelde supranationale aanbevelingen enkel niet-bindende *soft law* betreffen.²⁷ Anderzijds vormen deze drie wetten als het ware het draaiboek voor practici en penitentiair personeel, die minder affiniteit hebben met supranationale normen.

Hoewel een gendergevoelige herziening van Belgische penitentiaire wetgeving niet aan de orde van de dag is, is deze thematiek niet volledig afwezig in de parlementaire debatten. Zo blijkt de interesse voor gender binnen detentie vanwege verschillende parlementsleden uit verschillende parlementaire vragen²⁸ en het voorstel van resolutie aangaande de verbetering van de kennis over en zorg voor de specifieke behoeften van vrouwen in detentie, ingediend door Claire Hugon en Stefaan Van Hecke.²⁹

Het penitentiair beleid wordt echter vormgegeven door een veelheid aan interne documenten (omzendbrieven, dienstnota's, aanbevelingen en directieven, interne communicaties, ...), wat het beperkt wettelijk kader omtrent gender in detentie mede kan verklaren. Het is voor de ons echter onmogelijk om kennis te hebben van het volledig bestand van deze interne spelregels. Desalniettemin hebben de FOD Justitie en de penitentiaire administratie in toenemende mate aandacht voor gendervraagstukken binnen het gevangeniswezen. Dit blijkt in 2023 alvast uit het thema van het jaarlijks colloquium van de FOD, nl. "Gender en Justitie", uit het beleid om menstruatieproducten gratis beschikbaar te maken voor gedetineerden die deze behoeven sinds april 2023³⁰ en uit de uitwerking van richtlijnen voor de omgang met transgender gedetineerde personen³¹.

We sluiten af met enkele lees- en kijktips voor wiens interesse over gender en detentie we hebben kunnen aanwakkeren met dit edito. Het thema laat de Belgische media namelijk niet onverschillig. In Vlaanderen speelt de fictiereeks "*Gent-West*" zich bijvoorbeeld af in een vrouwengevangenis, en werpt het programma

-
- 25 WERV; Wet van 23 maart 2019 betreffende de organisatie van de penitentiaire diensten en van het statuut van het penitentiair personeel, *BS* 11 april 2019.
- 26 Zie ook O. NEDERLANDT, 2020, "Le droit pénitentiaire et les femmes incarcérées : Orange is the new blackbox ?" in D. BERNARD (ed.) en C. HARMEL (coord.), *projet de l'ASBL Fem&L.A.W., Codes commentés 2020 – Droits des femmes*, Brussel, 2020, 377-381.
- 27 Hoewel de effectiviteit van *soft law* wel toeneemt, zoals Françoise Tulkens opmerkt: "Sinds lange tijd, en vooral sinds het baanbrekende arrest *Demir en Baykara t. Turkije* van 12 november 2008, wordt *soft law*, en in het bijzonder dat van de Raad van Europa, dat de consensus van 47 Europese staten weerspiegelt, door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens op verschillende gebieden, en met name op penitentiair gebied, op grote schaal gebruikt", vrije vertaling van F. TULKENS, "Cellule collective et espace personnel. Un arrêt en trompe-l'œil, obs. sous Coureur. dr. h., Gde Ch., arrêt Mursic c. Croatie, 20 octobre 2016", *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, 2017, p. 995.
- 28 Zie o.a. *Vr en Antw. Kamer*, Vr. nr. 55011251C betreffende gedetineerde vrouwen en menstruatiarmoede, 9 december 2020 (C. HUGON, antw. V. VAN QUICKENBORNE); *Vr. en Antw. Kamer*, betreffende de samengevoegde vragen tijdens het actualiteitsdebat over de gevangenis van Haren, 2 februari 2022 (antw. V. VAN QUICKENBORNE); *Vr en Antw. Kamer*, Vr. nr. 5028442C betreffende de mix van personen van verschillend geslacht in de strafinrichtingen, 8 juni 2022 (C. HUGON, antw. V. VAN QUICKENBORNE); *Vr. en Antw. Kamer*, Samengevoegde vragen nr. 55030174C en 55031301C over plaatsen voor vrouwen in het toekomstige BKOC en in de psychiatrische eenheden van Haren en de kalender voor en de organisatie van de verhuizing naar Haren 25 oktober 2022 (C. HUGON, antw. V. VAN QUICKENBORNE). Over gedetineerde transgender personen, zie *Vr. en Antw. Kamer*, Vr. nr. 54-1-000872, 23 februari 2016 (V. VAN PEEL, antw. K. GEENS); *Vr. en Antw. Kamer*, Vr. nr. 155, 28 februari 2011 (Z. GENOT, antw. S. DE CLERCK); *Vr. en Antw. Kamer*, Vr. nr. 0367, 18 maart 2021 (K. JIROFLEE, antw. V. VAN QUICKENBORNE); *Vr. en Antw. Kamer*, Vr. nr. 55-2-000882, 7 december 2021 (C. HUGON, antw. V. VAN QUICKENBORNE).
- 29 Voorstel van resolutie aangaande de verbetering van de kennis over en zorg voor specifieke behoeften van vrouwen in detentie, 29 maart 2023, Kamer, Doc. 55-3269/001.
- 30 Interne communicatie aan de gevangenis, 24 maart 2023.
- 31 FOD Justitie, *Aanbevelingen / richtlijnen voor de omgang met transgender gedetineerde personen*, 2 maart 2023 [intern document].

“Ooit Vrij” een blik op het leven achter tralies, ook in vrouwenafdelingen. Aan Franstalige kant brengt de documentaire “Ongles rouges” van Valérie Vanhoutvinck het parcours van verschillende vrouwen in beeld, tijdens en na hun detentie in de gevangenis van Bergen.³² Het parcours van een gedetineerde vrouw in de Brusselse gevangenis van Berkendaal werd ook geïllustreerd in de *graphic novel* “La ballade des dangereuses”.³³ Daarnaast bestaan er ook tal van podcasts die gewijd zijn aan het thema van gender in detentie.³⁴

Aurore Vanliefde³⁵ & Olivia Nederlandt³⁶

-
- 32 Centrale thema's in deze levenservaringen komen trouwens ook terug in de beklijvende Britse kortfilm “Sweatbox” van theatergroep CLEAN BREAK, beschikbaar op <https://www.youtube.com/watch?v=pdTspE6ifKY>.
- 33 A. HERMANS (scenario), D. HERMANS (illustraties) en V. ZÉZÉ, *La ballade des dangereuses. Journal d'une incarcération, d'après une histoire vécue par Valérie Zézé*, Saint-Avertin, La boîte à bulles, 2018.
- 34 Verschillende gedetineerde vrouwen gaan in dialoog met verhalenmaker Ng Sauw Tjhoi in de podcast “Iedereen Levenslang” van DIALOOG, <https://avansa-mzw.be/blog/iedereen-levenslang>; Podcast “Sexualité sous surveillance” door IHECS-studenten S. DUCHÊNE, E. LELOUP, P.-L. GODIER, L. GUILMOT, C. THERER, 2022, <https://open.spotify.com/show/2OCNHagYMIYVmlhjApyXI>; Afleveringen “Des femmes violentes” (afl. 27, mei 2021), “Prisonnières et visiteuses” (afl. 28, juni 2021) en “Reprendre sa liberté” (afl. 29, september 2021) in “Un Podcast à soi” van C. BIENAIMÉ voor Arte Radio, https://www.youtube.com/watch?v=Fm5_bKk2T7c; “Femmes et en prison : la double peine ?”, door RADIO VACARME met I.CARE vzw, 2022, https://www.mixcloud.com/Radio_Vacarme/femmes-et-en-prison-la-double-peine-care-asbl-x-radio-vacarme-edition-speciale-8-mars/.
- 35 Eindredactie FATIK en doctoraatsonderzoeker (Aspirant FWO Vlaanderen; 11K1621N) verbonden aan het Leuven Instituut voor Criminologie (LINC), KU Leuven.
- 36 Redactielid FATIK en docent verbonden aan de Groupe de Recherche en Matière Pénale et Criminelle (GREPEC), Université Saint-Louis Brussel.
-

Freya Vander Laenen

In de maand mei namen we met veel droefheid vroegtijdig afscheid van onze collega Freya Vander Laenen (°19/06/1972). Ze was naast FATIK-redactielid tevens verantwoordelijke voor de deelredactie Recht en geestelijke gezondheidszorg bij onze collega's van *Panopticon* en maakte deel uit van de redactieraad van het *Tijdschrift Verslaving & Herstel*. Deze inzet in de domeinen van het forensisch welzijnswerk en de drughulpverlening waren kenmerkend voor Freya. Doorheen haar loopbaan concentreerde ze zich immers op de meest kwetsbare doelgroepen in onze samenleving die in contact komen met de verschillende geledingen van de strafrechtsketen.

Freya had een achtergrond in maatschappelijk werk en criminologie. Ze was eerst drugpreventiewerker, voor ze doctoreerde in de criminologie onder promotorschap van wijlen Brice De Ruyver. Deze achtergrond in het werkveld zal tekenend zijn voor haar verdere academische carrière. Als onderzoekster verbonden aan het *Gentse Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP)* voerde ze onderzoek met betrekking tot personen met een psychische kwetsbaarheid en/of (herstellende van) een verslavingsproblematiek, in het bijzonder in gesloten instellingen. Ze had ook breder aandacht voor processen van maatschappelijke uitsluiting t.a.v. deze kwetsbare groepen, hun bejegening door politie en justitie en rehabilitatie. In haar onderzoek had ze steeds oog voor de praktische en beleidsrelevantie ervan en voor het delicate raakvlak tussen justitie en hulpverlening. Ze wist ook met tal van mensen samen te werken, onder het motto: *"Meer dan ooit: doe het samen met mensen met ervaring"*.

Ze doceerde de opleidingsonderdelen forensisch welzijnswerk, sociaal beleid en

welzijnswerk, penologie en drugsfenomenen aan de Universiteit Gent, en was tevens coördinator voor de UGent van het interuniversitair postacademisch vormingsprogramma betreffende forensische psychiatrie en psychologie. Ze wist met haar deskundigheid en engagement tal van masterproefstudenten en doctorandi te inspireren en op hun eigen weg te begeleiden.

We hadden erg graag langer getuige willen zijn van Freya's expertise, kritische geest en gedrevenheid.¹ We zullen haar herinneren als een sterke en gepassioneerde vrouw, een academica met een hulpverlenersziel en een scherpe pen die zich inzette voor wie door de samenleving vergeten wordt, maar evengoed hulp en zorg behoeft. We wensen vanuit de voltallige redactie onze oprechte steun te betuigen aan haar partner, familie, naaste vriendenkring en collega's.

De redactie van FATIK

¹ Wie, zoals velen onder ons, nog iets wou delen met Freya of steun wil betuigen aan de familie, kan dit in vorm van mail aan boodschap.aan.freya@gmail.com.

Hulp- en dienstverlening aan gedetineerden

Debby Vos en Laurent Werbrouck¹

Het Rekenhof heeft in het verleden reeds verschillende thematische rapporten gepubliceerd over het gevangeniswezen.² Deze rapporten hadden allemaal betrekking op een federale bevoegdheid. Dit is niet onlogisch aangezien het beheer van de Belgische gevangenen en de uitvoering van gevangenisstraffen een taak is van de Federale overheidsdienst Justitie. De Vlaamse overheid heeft echter sinds 1980 ook een opdracht ten aanzien van gedetineerden in de vorm van sociale hulpverlening aan gedetineerden met het oog op hun sociale re-integratie. Het auditteam dat het beleidsdomein Welzijn, Volksgezondheid en Gezin opvolgt, detecteerde in kader van haar jaarlijkse monitoringsoefening (2016) voldoende onbeheerste risico's om over het Vlaamse beleid een audit op te starten.³ Het auditteam motiveerde haar keuze voor dit onderwerp bijkomend door de aandacht van het parlement en de media voor en de grote maatschappelijk impact van (herhalings)criminaliteit.

Tussen 2019 en 2022 heeft een auditteam het Vlaams beleid voor hulp- en dienstverlening aan

gedetineerden tegen het licht gehouden aan de hand van vijf onderzoeksvragen. Het Rekenhof heeft zijn auditrapport⁴ met aanbevelingen gepubliceerd in juni 2022, maar heeft de voorlopige bevindingen vooraf toegelicht aan de administratie, zodat de overheid er eventueel al rekening mee kon houden bij de opmaak van het nieuw strategisch plan 2020-2025.⁵ Het auditteam lichtte zijn bevindingen op 14 maart 2023 toe in de commissie Algemeen Beleid, Financiën, Begroting en Justitie van het Vlaams Parlement, in aanwezigheid van de ministers Demir, minister van Justitie en Handhaving, en Crevits, minister van Welzijn.⁶ Dit artikel is een uitgebreide samenvatting van het rapport, met bijzondere aandacht voor enkele belangrijke aanbevelingen van het Rekenhof en met enkele suggesties voor verder onderzoek.

Onderzoekopzet- en verloop

Het Rekenhof heeft de organisatie en uitvoering van het beleid, de oorzaken van eventuele ondermaatse prestaties en het effect van hulp- en dienstverlening op re-integratie en herhalingscriminaliteit onderzocht en beoordeeld.

1 Auditeurs van het Rekenhof.

2 REKENHOF, *HR-beleid in de penitentiaire diensten - organisatie en performantie*, Brussel, 2022; REKENHOF, *Onderhoud van de strafinrichtingen in het kader van publiek-private samenwerkingen*, Brussel, 2018; REKENHOF, *Maatregelen tegen de overbevolking in de gevangenen*, Brussel, 2011; REKENHOF, *Penitentiaire inrichtingen: Aanwerving en bezoldiging van het personeel*, Brussel, 2010.

3 Enkele risico's waren: "De hulp- en dienstverlening is te veel aanbodgestuurd en te weinig vraaggestuurd"; "Actoren (huisvesting, sociale administratie en OCMW) werken op vrijwillige basis en er is niet altijd specifieke financiering voorzien"; "Continuïteit van aanbod tijdens en na detentie kan niet gegarandeerd worden"; "Het aanbod is te weinig bekend bij gedetineerden" en "De gegevens over het aanbod en deelname worden niet systematisch en uniform bijgehouden."

4 Zie REKENHOF, *Hulp- en dienstverlening aan gedetineerden*, Brussel, 2022, <https://www.ccrek.be/NL/Publicaties/Fiche.html?id=2be4910b-b236-4b15-8464-1f3bb874d1b4>.

5 Elke legislatuur dient de Vlaamse Regering een strategisch plan op te maken waarmee zij in de diverse beleidsdomeinen invulling geeft aan de doelstellingen die het decreet van 8 maart 2013 betreffende de organisatie van hulp- en dienstverlening aan gedetineerden, heeft geformuleerd. Het plan moet minstens een omgevingsanalyse, strategische doelstellingen, een tijdspad, indicatoren en de ingezette middelen en instrumenten bevatten.

6 Zie <https://www.vlaamsparlement.be/nl/parlementair-werk/commissies/commissievergaderingen/1714860>.

Het deed dat aan de hand van de volgende onderzoeksvragen:

1. Stemt de Vlaamse overheid de hulp- en dienstverlening op individueel niveau af op de noden en behoeften van de gedetineerde?
2. Heeft elke gedetineerde (met een gelijk profiel) onmiddellijke en gelijke toegang tot de hulp- en dienstverlening die hij wenst?
3. Neemt de Vlaamse overheid voldoende maatregelen om deelname aan het aanbod te verhogen?
4. Neemt de Vlaamse overheid voldoende maatregelen om de continuïteit van de hulp- en dienstverlening tijdens detentie te verzekeren?
5. Draagt de hulp- en dienstverlening bij tot een betere re-integratie van de gedetineerden na detentie en de terugdringing van recidive?

De onderzoeksvragen waren de neerslag van enkele specifieke invalshoeken die volgens het auditteam minder aandacht kregen in beleidsdocumenten: *individuele* noden en behoeften (in tegenstelling tot die van deelpopulaties); niet of moeilijk te rechtvaardigen *ongelijke* toegang tot en deelname aan het aanbod; *continuïteit* van trajecten *tijdens* detentie en het *effect* van de hulp- en dienstverlening *na* detentie.⁷

Dat laatste was ingegeven door de vaststelling dat nog nooit een onderzoek plaatsvond naar de effectiviteit van het beleid op re-integratie en recidive sinds Vlaanderen voor de materie in

1980 bevoegd is⁸ en door het eigen strategisch plan van het Rekenhof, dat sterker wil inzetten op onderzoek naar beleidsresultaten. Het onderzoek richtte zich op vier centrale actoren in vier inhoudelijke domeinen: welzijn, werk, onderwijs en geestelijke gezondheid. De actoren waren respectievelijk de centra voor algemeen welzijnswerk (CAW), de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB), het Vlaams Ondersteuningscentrum voor het Volwassenenonderwijs (Vocvo)⁹ en de centra voor geestelijke gezondheidszorg (CGG). Het Rekenhof erkent het gelijkwaardig belang van cultuur en sport, maar een beheersbare scope vastleggen vergt een, soms wat kunstmatige, afbakening. Om een totaalbeeld te krijgen, had het onderzoek oog voor de hulp- en dienstverlening in alle Vlaamse en Brusselse gevangenissen, zonder echter de werking in elke gevangenis in detail te beschrijven of te beoordelen. Naast de gebruikelijke auditmethoden, namelijk documentstudie, interviews en de analyse van outputcijfers¹⁰, heeft het auditteam eind 2019 ook een brede bevraging uitgevoerd van de coördinerende functies en de hulp- en dienstverleners die werkzaam zijn in de gevangenissen.¹¹ De auditwerkzaamheden vonden hoofdzakelijk in 2019 en 2020 plaats. De effectstudie kon het auditteam pas in 2021 uitvoeren, doordat de dataverzameling moeizaam verliep. Nadien heeft het nog bijkomend, maar beperkt, vragen gesteld over de meest recente ontwikkelingen en de impact van het coronavirus COVID-19 op de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden.

7 Het auditteam heeft mede daarom de (uitvoering van) strategische plannen en lokale actieplannen niet inhoudelijk geëvalueerd, maar deze plannen kwamen in het onderzoek wel aan bod waar dat relevant was.

8 Nochtans zijn “het beperken van de kans op hervatting” en “het bevorderen van de integratie en participatie in de samenleving na de detentieperiode” twee expliciete doelstellingen van het decreet van 8 maart 2013 betreffende de organisatie van hulp- en dienstverlening aan gedetineerden, BS 17 maart 2013 (art. 4; zie *infra*).

9 De centra voor volwassenenonderwijs (CVO) en Ligo (de vroegere centra voor basiseducatie) zijn de eigenlijke aanbieders van het onderwijs (lesgevers) en ook structurele partners gefinancierd in het kader van de strategische plannen. Om die redenen zijn ze ook opgenomen in dit onderzoek.

10 Daarmee wordt het aantal onthalen, begeleidingen, gevolgde onderwijsmodules, afgelegde examens, etc. bedoeld.

11 165 van de 200 aangeschreven personen hebben op de vragen geantwoord (responsgraad van 83%).

Het Rekenhof voerde de effectstudie uit bij 4.277 (ex-)gedetineerden, namelijk alle veroordeelde gedetineerden met een legaal verblijf¹² in België die in 2017 vrijgelaten zijn uit een Vlaamse of Brusselse gevangenis.¹³ Het operationaliseerde re-integratie als: de tewerkstelling van de ex-gedetineerde.¹⁴ Iemand's positie op de arbeidsmarkt bepaalt immers de inkomenssituatie, sociale contacten, huisvestingsmogelijkheden, gezondheidstoestand, etc. Bovendien zorgt tewerkstelling voor een zinvolle dagbesteding en informele sociale controle: factoren die recidive kunnen verminderen.¹⁵ Recidive werd gemeten als wederopsluiting: het opnieuw opgesloten worden in de gevangenis, ongeacht de reden voor de nieuwe opsluiting.¹⁶ Wederopsluiting betekent dus niet noodzakelijk dat de betrokkene een nieuw strafbaar feit heeft gepleegd en evenmin leidt elk strafbaar feit dat wordt gepleegd na vrijlating, tot wederopsluiting. Wederopsluiting meten kan bijgevolg leiden tot een overschatting of onderschatting van recidive in de strikte zin van *strafbaar feit gepleegd na de vrijlating*. Het Rekenhof onderzocht zowel de prevalentie (al dan niet een nieuwe opsluiting) als de snelheid (aantal dagen tot de nieuwe opsluiting) van wederopsluiting; een methode die veel recidivestudies hanteren.¹⁷ De periode waarvoor het Rekenhof

wederopsluitingen opvolgde, liep van de eerste vrijlating in 2017 tot en met 30 april 2021. Zij bedraagt dus minimaal drie jaar en vier maanden, en maximaal vier jaar en vier maanden.

Het Rekenhof heeft de deelname aan hulp- en dienstverlening tijdens detentie gemeten als (1) het volgen van een (beroeps)opleiding en het slagen voor het examen, (2) het volgen en voltooien van werkplekleren en (3) begeleiding (tijdens detentie) bij het vinden van werk *na* detentie.¹⁸ Het heeft de gegevens over de hulp- en dienstverlening tijdens detentie opgevraagd vanaf het jaar 2015. In zijn analyse heeft het ook nog tal van kenmerken van gedetineerden opgenomen als controlevariabelen, waarvan vroegere (meta)studies aantoonde dat ze de mate van tewerkstelling of wederopsluiting kunnen beïnvloeden.¹⁹

De gegevens zijn verzameld en gekoppeld vanuit vier databanken:

- *Sidis Suite* (beheerd door DG EPI²⁰): afbakening onderzoekspopulatie en justitiële gegevens;
- *Datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming* (beheerd door de Kruispuntbank Sociale Zekerheid): socio-demografische kenmerken en tewerkstelling;

12 Gedetineerden zonder legaal verblijf in België werden verwijderd omdat tewerkstelling en recidive meten na vrijlating bij hen in theorie niet mogelijk is. Bij het behouden van deze gedetineerden zouden de mate van tewerkstelling en recidive onderschat worden omdat het niet hebben van een job of het niet recidiveren vaak een gevolg zouden zijn van het verlaten van het land en de cijfers dus zouden vertekenen.

13 De gedetineerden kwamen vrij middels voorlopige vrijlating (86%), voorwaardelijke vrijlating (7,3%), of strafeinde (6,7%).

14 Meer specifiek het al dan niet hebben van een job op het einde van het eerste kwartaal na vrijlating (korte termijn) en op het einde van het tweede kwartaal na vrijlating (middellange termijn). Daarnaast heeft het Rekenhof enkele andere werkkenmerken in het onderzoek opgenomen, zoals tewerkstelling tijdens beide kwartalen in vrijheid, in loondienst versus als zelfstandige werken, voltijds versus deeltijds werken, en verloning.

15 A. RAMAKERS, P. NIEUWBEERTA, J. VAN WILSEM en A. DIRKZWAGER, "Werk(kenmerken) en recidiverisico's na detentie in Nederland", *Tijdschrift voor Criminologie* 2014, 67-89.

16 Het Rekenhof had bijkomend gegevens over veroordelingen opgevraagd uit het Centraal Strafrechtregister om recidive ook op die manier te meten, maar de Dienst Centraal Strafrechtregister gaf geen gevolg gegeven aan dit verzoek.

17 T. RUGGERO, J. DOUGHERTY en J. KLOFAS, *Measuring Recidivism: Definitions, Errors, and Data Sources*, Rochester, Center for Public Safety Initiatives, 2015; R. KING en B. ELDERBROOM, *Improving Recidivism as a Performance Measure*, Washington D.C., Urban Institute Justice Policy Center, 2014; L. ROBERT en E. MAES, *Wederopsluiting na vrijlating uit de gevangenis*, Brussel, Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie, 2012.

18 Het Rekenhof heeft ook gegevens opgevraagd over de hulpverlening van CAW en CGG, maar het kon die door praktische problemen (het ontbreken van een unieke identificator om de gegevens te kunnen koppelen aan andere databanken) of de laattijdige aanlevering van de gegevens, niet opnemen in de effectstudie.

19 Namelijk: geslacht, leeftijd, nationaliteit, gezinssituatie, opleidingsniveau, duur detentie, speciaal stelsel, strafonderbreking, transfer, uitgang, aantal misdrijven huidige detentie, leeftijd eerste opsluiting, totale duur vroegere detenties. Alle onafhankelijke variabelen en controlevariabelen werden getest op hun onderlinge samenhang om multicollineariteit uit te sluiten. Geen enkele correlatiecoëfficiënt bleek groter dan 0,70 en significant, en geen enkele variabele had een *variance inflation factor* (VIF) boven de waarde 3.

20 Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen.

- *Mijn loopbaan* (beheerd door de VDAB): begeleiding VDAB, beroepsopleidingen, werkplekleren;
- *Da Vinci* (beheerd door AHOVOKS²¹): opleidingen Ligo en CVO.

Organisatie van de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden

De hulp- en dienstverlening is juridisch vastgelegd in het decreet van 8 maart 2013 ("het decreet"). Het decreet somt zes doelstellingen op van de hulp- en dienstverlening.²² Daarbij gaat het zowel om effecten die de overheid beoogt, zoals de kans op herval beperken, als om een bevestiging dat een gedetineerde bepaalde rechten blijft behouden, zoals zelfontplooiing. De hulp- en dienstverlening is vrijwillig, maar niet vrijblijvend: de gedetineerde moet zich engageren en wordt geacht de gemaakte afspraken na te leven. De vrijwilligheid is een belangrijk principe, want intrinsieke motivatie is essentieel voor het succes van de verleende hulp of dienst.

Verscheidene Vlaamse ministers hebben vanuit hun beleidsdomeinen (wonen, werk, (geestelijke) gezondheid, cultuur, sport, welzijn) en langs verschillende organisaties de hulp- en dienstverlening inhoudelijk vormgegeven. De Vlaamse minister van Justitie en Handhaving treedt op als coördinerend minister. De afdeling Hulp- en Dienstverlening aan Gedetineerden van het nieuwe Agentschap Justitie en Handhaving coördineert de werking op bovenlokaal niveau met een centraal team en op lokaal niveau met beleidscoördinatoren in de gevangenissen.

De Vlaamse hulp- en dienstverlening is georganiseerd op basis van twee, gekoppelde modellen. Enerzijds is dat het zogenaamde importmodel: de hulp- en dienstverlenende organisaties die buiten de gevangenis voor de vrije burger aanwezig zijn, in de gevangenis brengen. Anderzijds is dat het

netwerkmodel: samenwerkingsverbanden met deze organisaties op voet van gelijkheid. Om deze netwerken te coördineren en bovenlokale beleidsinitiatieven uit te voeren, heeft de Vlaamse overheid in het decreet coördinerende functies en overlegorganen in het leven geroepen. De al genoemde beleidscoördinatoren coördineren de hulp- en dienstverlening op gevangenisniveau en de organisatie-ondersteuners ondersteunen praktisch. De beleidscoördinatoren zijn werknemers van het Agentschap Justitie en Handhaving en het is de bedoeling dat de organisatie-ondersteuners, die nu nog CAW-medewerkers zijn, dit binnenkort ook worden. Op niveau van een individuele gedetineerde coördineren de trajectbegeleiders van de CAW de trajecten die een gedetineerde doorloopt. Daarnaast zijn er nog de onderwijscoördinatoren van Vocvo en sport- en cultuurfunctionarissen van de organisatie *De Rode Antraciet*.

Op bovenlokaal niveau speelt de Gemengde Commissie een belangrijke rol bij de opmaak en de opvolging van de vijfjaarlijkse strategische plannen. Zij bestaat uit vertegenwoordigers van departementen of agentschappen uit de betrokken beleidsdomeinen alsook uit vertegenwoordigers van de belangrijkste hulp- en dienstverleners. Op gevangenisniveau zorgt een beleidsteam voor de opmaak van een lokaal actieplan, dat voor dertig maanden geldt. Een coördinatieteam zorgt voor de uitvoering ervan. In grotere gevangenissen wijzen deze teams bepaalde taken toe aan onderliggende werkgroepen.

Op inhoudelijk vlak zijn de belangrijkste hulp- en dienstverleners: de consultants van de CAW, die onthaal en psychosociale begeleiding aanbieden, de detentieconsultanten van de VDAB, die gedetineerden onder meer toeleiden naar werk, de lesgevers van de centra voor volwassenonderwijs (CVO) en Ligo²³, en de forensische hulpverleners

21 Agentschap voor Hoger Onderwijs, Volwassenenonderwijs, Kwalificaties en Studietoelagen.

22 Art. 4 Decreet van 8 maart 2013 betreffende de organisatie van hulp- en dienstverlening aan gedetineerden, BS 17 maart 2013.

23 Ligo is de nieuwe naam van de voormalige centra voor basiseducatie (CBE).

van de CGG, die psychotherapeutische begeleidingen aanbieden. Andere belangrijke hulpverleners zijn het Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap (VAPH), *Moderator*, een organisatie die bemiddelt tussen dader en slachtoffer, *Tandem*, een organisatie die psychologische hulp zoekt voor gedetineerden die vrijkomen, en de gemeenten, die de bibliotheekwerking voor hun rekening nemen. Al deze organisaties bieden structureel, al dan niet in elke gevangenis, hulp en diensten aan gedetineerden aan, maar er zijn nog tientallen externe partners die dat alleen in specifieke gevallen doen. Vrijwel al deze organisaties hebben dus behalve hun werking in de vrije samenleving, ook een gevangeniswerking.

Enkele federale actoren in het gevangeniswezen ontplooiën activiteiten die gelijkenissen vertonen met de Vlaamse hulp- en dienstverlening: de psychosociale diensten (PSD) voorzien in onthaal en penitentiaire begeleiding, o.a. bij reclassering; de diensten Gezondheidszorg bieden medische zorg; *Cellmade* organiseert arbeid door gedetineerden en de zorgteams die in de gevangnissen met geïnterneerden instaan voor hun zorg en behandeling. Met die actoren werken de Vlaamse hulp- en dienstverleners dan ook geregeld samen in de gevangnissen. De veruit grootste beroeps-categorie waarmee samengewerkt moet worden, alsook die waarmee de gedetineerden het vaakst in contact komen, is uiteraard die van de penitentiair bewakingsassistenten.

Algemene evaluatie van de organisatie

Het Rekenhof stelde vast dat het import- en netwerkmodel verscheidene (potentiële) voordelen heeft, zoals de benutting van bestaande kennis en herkenbaarheid van het aanbod voor de gedetineerden bij vrijlating zodat de kans groter is dat een gedetineerde een traject verderzet. De VDAB in de gevangenis is dezelfde als de VDAB buiten de gevangensmuren. Bovendien erkent het Rekenhof dat het nodig is zich aan te passen aan de unieke context en kenmerken van elke gevangenis en de (specifieke) noden van haar populatie. Er zijn echter heel veel hulp- en dienstverlenende organisaties actief – in een grote gevangenis mogelijks tussen de vijftien en twintig – en veel coördinerende functies, zoals bijvoorbeeld een beleidscoördinator, een onderwijscoördinator, een cultuur- en sportfunctionaris, etc.²⁴ De coördinerende administratie kon dan ook moeilijk een duidelijk overzicht geven van de exacte personeelsinzet in de penitentiaire hulp- en dienstverlening en de totale kosten ervan. Zelfs lokale teams bleken moeite te hebben om het overzicht te bewaren.²⁵ De modellen vereisen ook veel afstemming en overleg doordat de coördinerende functies geen zeggenschap hebben over de (inhoudelijk) hulp- en dienstverleners. Die laatsten hebben hun eigen leidinggevenden. Een ander nadeel is de ongecoördineerde en gefragmenteerde belangenverdediging van de hulp- en dienstverleners bij hun werking in de gevangenis.²⁶ De Vlaamse minister van Justitie erkende enkele van deze vaststellingen en beloofde het organisatiemodel en de nood aan een sterkere sturing nader te doen onderzoeken, waarmee zij al (ten dele) inging op de aanbeveling van het Rekenhof te evolueren naar een

24 Remacle en Nederlandt komen in hun onderzoek naar de sociale hulpverlening aan justitiabelen en gedetineerden in de Franse Gemeenschap en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tot gelijkaardige conclusies. Ook daar is er een complexe organisatie met veel betrokken organisaties, een versnippering van bevoegdheden en de nood aan adequate overleg- en coördinatiefora. Zie: C. REMACLE en O. NEDERLANDT, "Het institutionele landschap van de sociale hulpverlening aan rechtzoekenden en gedetineerden in het Franstalig landsgedeelte", *FATIK* 2018, 29-42.

25 Er zijn veel diensten bijgekomen en ieder aanbod heeft specifieke eigenschappen. Zowel voor de gevangenisdirectie als voor interne én externe diensten is het soms onoverzichtelijk wat de hulp- en dienstverlening omvat en dan wordt toeleiding moeilijk. Zie *Actieplan 2021 – 2023 Gevangenis Hasselt*, p. 9.

26 Tijdens de totstandkoming van de wet op de minimale dienstverlening heeft de CAW-groep een amendement ingediend dat later werd aangenomen in het federaal parlement, waardoor niet alleen de medische, maar ook de welzijnszorgen worden verzekerd tijdens stakingen. Het is onduidelijk waarom net deze vorm van hulpverlening een betere bescherming verdiende alsook waarom het niet de coördinerend minister was die hier stappen zette. Ook werd in de bevraging van het Rekenhof in 2019 verschillende keren aangegeven dat de Vlaamse overheid te weinig tussenkwam bij de FOD Justitie om aan te dringen op correcte werkomstandigheden. Dit aanvoelen was wellicht sterker in gevangnissen waar de relatie met de gevangenisdirectie minder goed was.

organisatiemodel met een sterkere, centrale regie zonder de voordelen van het netwerk- en importmodel teniet te doen. Ten slotte bleek de link tussen het strategisch plan 2015-2020 en de lokale actieplannen vrij zwak. Dat is opmerkelijk, want het decreet voorziet er expliciet in dat de lokale hulp- en dienstverleningsteams met hun eigen lokale plannen het overkoepelend strategisch plan moeten uitvoeren. Bovendien bleken ook veel doelstellingen uit het strategisch plan 2015-2020 niet gehaald te zijn. Om die link te versterken, hebben de lokale teams recent van de overheid de instructie gekregen zelf explicieter de koppeling te leggen tussen het strategisch plan en hun eigen lokaal actieplan.

Vlaanderen trekt voor de periode 2020-2025 iets minder dan 27 miljoen euro (per jaar) uit. De Vlaamse financiering is in hoofdzaak afkomstig van de reguliere werkingsmiddelen van de betrokken hulp- en dienstverleningsorganisaties, maar er worden ook projectmiddelen en sponsors aangetrokken. Ook zijn vrijwilligers in de gevangenissen actief.

De Vlaamse overheid heeft zich voor de organisatie van een bepaald groepsaanbod of de aankoop van materiaal voor sport en cultuur in een financieel afhankelijke en onzekere positie geplaatst door een beroep te doen op de middelen van het federaal beheerde steunfonds, terwijl deze activiteiten tot haar bevoegdheden behoren. Bovendien financieren de lonen van de gedetineerden die in de gevangenis werken, voor een deel het steunfonds. De gedetineerden betalen dus voor hun eigen activiteiten en materiaal. Het Rekenhof beval de Vlaamse overheid aan die financiering over te nemen.

Er zijn nog voorbeelden van de afhankelijke positie ten opzichte van de federale overheid waarin Vlaanderen zich, soms ook noodgedwongen, bevindt. De Vlaamse overheid is voor haar werking immers sterk afhankelijk van de federale gevangeniscontext waarin ze opereert.²⁷ De lokale context van de Vlaamse hulp- en dienstverlening hangt af van tal van factoren: de toestand van het gevangenisgebouw, de mate van overbevolking, de houding van de gevangenisdirecteur ten opzichte van de hulp- en dienstverlening, de opstelling van de vakbonden, de mate van digitalisering in de gevangenis, etc. De Vlaamse overheid heeft in 2014 werkingsafspraken met het DG EPI vastgelegd in een samenwerkingsakkoord. Momenteel werken beide partijen aan een nieuw akkoord.

Het gevangenisregime (*open versus gesloten*) en de mate van doorstroming van gedetineerden – in sommige gevangenissen worden jaarlijks veel gedetineerden opgesloten en vrijgelaten²⁸ – hebben ook een aanzienlijke invloed op verschillende organisatorische aspecten van de hulp- en dienstverlening.

Zo hebben beklaagden en kortgestraften meer baat bij kortlopende modules en trajecten omdat ze onverwachts of snel kunnen vrijkomen, en is voor langgestraften een langetermijnplanning en afwisseling meer van belang om de afstemming van eventueel verschillende trajecten te kunnen optimaliseren respectievelijk hen gemotiveerd te houden.

Afstemming van de hulp- en dienstverlening op de individuele noden en behoeften van de gedetineerde

Onthaal aan het begin van de detentie

27 Remacle en Nederlandt benadrukken in het kader van de hulpverlening aan gedetineerden in Franstalig België de soms moeizame samenwerking met de federale overheid, voornamelijk vanwege onvoldoende middelen gegeven aan de FOD Justitie, de prioriteit van veiligheidsaspecten, detentieomstandigheden en overbevolking die het doel van re-integratie verder ondermijnen, en het feit dat externe diensten onvoldoende worden ondersteund door de verantwoordelijke overheden. Veel van deze bevindingen heeft het Rekenhof ook vastgesteld en komen verder in dit artikel aan bod. Zie: C. REMACLE en O. NEDERLANDT, "Het institutionele landschap van de sociale hulpverlening aan rechtzoekenden en gedetineerden in het Franstalig landsgedeelte", *FATIK* 2018, afl. 160, 29-42.

28 Zo werden in 2022 in de gevangenissen van Antwerpen, Brugge en Gent (de top-3 op dat vlak) respectievelijk 3038, 1562 en 1318 personen opgesloten en 1133, 863 en 605 gedetineerden vrijgelaten.

Om de hulp- en dienstverlening te kunnen afstemmen op de individuele noden en behoeften van gedetineerden, is het in de eerste plaats nodig die noden en behoeften in kaart te brengen.²⁹ Gedetineerden die een gevangenis binnenkomen, hebben volgens de welzijnswetgeving³⁰ recht op onthaal door een CAW-trajectbegeleider. Die moet nagaan welke vragen en noden de gedetineerde heeft, uitleggen welk aanbod hij kan verwachten en eventueel al doorverwijzen naar de gepaste hulp- of dienstverlener. In 2018 werd iets meer dan de helft van de binnenkommende gedetineerden (57%) aldus onthaald. Het is onduidelijk of dat veel of weinig is. Soms zijn er gegronde redenen waarom de trajectbegeleiders niet elke gedetineerde onthaalden: gedetineerden kunnen een onthaal weigeren of anderen zijn (net) overgebracht uit een gevangenis die ze al onthaald had. Bij het onthaal is het belangrijk dat de trajectbegeleiders correcte en actuele informatie hebben over het veiligheidsrisico dat een gedetineerde stelt zodat kan ingeschat worden of een gesprek überhaupt mogelijk is dan wel of de nodige veiligheidsmaatregelen kunnen genomen worden. Die informatie, die het DG EPI moet verstrekken, blijkt echter niet vlot door te stromen. Dat knelpunt geldt bij uitbreiding voor alle hulp- en dienstverleners.

Het onthaalbeleid is niet in elke gevangenis gelijk. Zo kan in de ene gevangenis een trajectbegeleider de binnenkommende gedetineerde aanspreken (proactieve benadering), terwijl in een andere gevangenis de gedetineerde zelf het initiatief moet nemen en onthaal moet vragen. Soms worden de gedetineerden in groep onthaald,

soms individueel. In een gevangenis kan een eerste gesprek lang op zich laten wachten, in een andere gevangenis vindt dat vrij snel plaats. Sommige CAW laten het proactief onthaal aan de PSD (en de medische dienst) over, die sowieso elke gedetineerde onthalen. In andere gevangenissen ziet het CAW dan weer elke gedetineerde die dat wenst dan wel doelgroepen zoals kwetsbare gedetineerden of gedetineerden die voor het eerst werden opgesloten. Bepalende factoren voor deze keuzes waren bijvoorbeeld het aandeel langgestraften (de arbeidsintensievere begeleidingsmodules die eerder worden ingezet voor langgestraften vragen een grote capaciteitsinzet) en de prioriteiten van het CAW, al dan niet ingegeven door de mate van capaciteitstekort. De mate van behoeftedetectie hangt dan ook af van de gevangenis waarin de gedetineerde terecht komt. Dat heeft een aantal belangrijke gevolgen: meer timide gedetineerden zullen minder snel zelf het initiatief tot onthaal nemen, in groep kan een gedetineerde meer terughoudend zijn om zijn noden en behoeften kenbaar te maken, en hoewel onthaal door zowel het CAW als de PSD dubbel gebruik lijkt, heeft de PSD als justitiële actor een andere opdracht.³¹ Daardoor kunnen gedetineerden denken dat iedereen, ook de hulp- en dienstverleners, voor Justitie werken en dus terughoudender zijn, etc. Hoewel een tekort aan trajectbegeleiders en efficiëntie-overwegingen belangrijke verklarende factoren zijn voor lokale onthaalbeleidskeuzes, bleken de CAW-teams ook niet altijd dezelfde methodiek en registratie te hanteren. De overheid heeft in het strategisch plan 2020-2025 een doelstelling opgenomen die verschillende onthaalpraktijken te analyseren en te optimaliseren, in lijn met wat het Rekenhof heeft aanbevolen.

29 Momenteel voeren onderzoekers van de VUB het BruG-onderzoek "Behoeften voor re-integratie en recidivebeperking bij gedetineerden" uit. Dit door de Vlaamse overheid opgedragen onderzoek is erop gericht om de verdere uitbouw van het hulp- en dienstverleningsaanbod wetenschappelijk te onderbouwen en te baseren op de reële noden en achterliggende problematieken van de gedetineerdenpopulatie en hun directe sociale omgeving. Het moet daarnaast inzicht bieden in de werkzame factoren van een behoeftegericht hulp- en dienstverleningsaanbod dat naast een geslaagde re-integratie ook recidivebeperking tot doel heeft. De resultaten worden verwacht in 2024.

30 Art. 7, §1 en §3, van het decreet van 8 mei 2009 betreffende het algemeen welzijnswerk, *BS* 8 juli 2009; Art. 7 van het besluit van de Vlaamse Regering van 21 juni 2013 betreffende het algemeen welzijnswerk, *BS* 1 augustus 2013.

31 De verschillende finaliteit van de hulp die het CAW en de PSD bieden, vrijwillige hulpverlening enerzijds en begeleiding bij en evaluatie van het reclasseringsdossier anderzijds, kan ertoe leiden dat niet elke gedetineerde tijdens het onthaal door de PSD even vrij en ongedwongen kan praten over noden en behoeften.

Hulp- en dienstverleningsplan

Het decreet, dat het Vlaams parlement tien jaar geleden (2013) unaniem heeft goedgekeurd, voorzorg in de opmaak van een individueel hulp- en dienstverleningsplan door de trajectbegeleiders. Dat plan moet de gedetineerde een aanpak op maat bieden door er onder meer voor te zorgen dat de verschillende hulp- en dienstverleningstrajecten op elkaar afgestemd zijn. Vooral voor langgestraften is daar nood aan omdat bepaalde problemen (bijvoorbeeld verslaving) beter eerst worden aangepakt om zo de kans te vergroten dat ze andere trajecten (bijvoorbeeld opleiding) succesvol zullen doorlopen. Een langer detentietraject laat toe om dergelijke volgorde te hanteren. Een dergelijk plan bestaat vandaag nog altijd niet. De CAW-teams brengen in hun dossiersystemen weliswaar de noden en behoeften in kaart van de gedetineerden die ze psychosociaal begeleiden, maar dat is geen volwaardig alternatief voor het hulp- en dienstverleningsplan. De reclasseringsplannen en de behandelplannen voor daders van seksueel misbruik gaan eerder uit van het recidive-risico en niet zozeer van de noden en behoeften, en aan de begeleiding zijn voorwaarden verbonden. Dergelijke plannen worden bovendien niet bij het begin van de detentie opgesteld, maar doorgaans op het einde ervan. Al deze plannen zijn dus geen (volwaardig) alternatief voor het hulp- en dienstverleningsplan.

Enkele belangrijke oorzaken van de afwezigheid van een hulp- en dienstverleningsplan zijn:

- tegenstrijdige interpretaties over hoe een dergelijk plan eruit moet zien: een formeel document, een leidraad of een louter intensieve afstemming;

- het niet of moeilijk aanvaarden van de trajectbegeleider als coördinator door de andere partnerorganisaties als een gevolg van het netwerkmodel, waarin sturing taboe is;
- de dubbele functie van trajectbegeleiders, die leidt tot te weinig personeel om zowel coördinerend als inhoudelijk te werken;
- het beroeps- of medisch geheim, dat essentieel is voor elke vertrouwensrelatie tussen hulpverlener en gedetineerde, maar tegelijkertijd de informatie-uitwisseling tussen verschillende betrokken hulp- en dienstverleners hindert; zonder toestemming van de gedetineerde zal de ene hulpverlener de andere hulpverlener niet willen (of zelfs wettelijk niet mogen) zeggen wat de noden van de gedetineerde zijn, welke behandeling of begeleiding lopende is, etc.

Ook de afwezigheid van een geïndividualiseerd detentieplan bij het DG EPI, voorzien in de basiswet van 2005³², lijkt de invoering van het Vlaamse plan te bemoeilijken. Het Rekenhof oordeelt echter dat de Vlaamse overheid de invoering van het hulp- en dienstverleningsplan te afhankelijk maakt van de invoering van het federale detentieplan, dat al achttien jaar geleden werd aangekondigd. De basiswet lijkt te suggereren dat het hulp- en dienstverleningsplan er deel van zou uitmaken³³, wat eigenaardig is, gelet op de verschillende finaliteit. Recente stappen op zowel het federale als Vlaamse bestuursniveau lijken veelbelovend, maar door de vele obstakels blijft het toch afwachten of het hulp- en dienstverleningsplan (snel) zal worden ingevoerd. Niettemin beveelt het Rekenhof aan het plan in te voeren, aangezien het om een decretale verplichting gaat en er op het terrein wel degelijk nood aan is.

Informatie-uitwisseling, permanente behoefte detectie en casuoverleg

32 Basiswet van 12 januari 2005 betreffende het gevangeniswezen en de rechtspositie van de gedetineerden, BS 1 februari 2005 (hierna 'Basiswet')

33 Art. 38, § 3 Basiswet: Het individueel detentieplan bevat een schets van het detentietraject en (...). Dit plan bevat bovendien voorstellen van activiteiten waaraan de veroordeelde zal deelnemen, zoals: 1° in het kader van de strafuitvoering beschikbare of beschikbaar te stellen arbeid; 2° onderwijs- of vormingsprogramma's, opleidings- of omscholingsactiviteiten en andere activiteiten die op re-integratie gericht zijn; 3° psychosociale begeleidingsprogramma's of medische of psychologische behandelingsprogramma's.

De afwezigheid van een overkoepelend instrument dat de noden, behoeften en trajecten van gedetineerden beschrijft en waartoe alle betrokken hulp- en dienstverleners toegang hebben, maakt dat doorverwijzing en informatie-uitwisseling heel belangrijk zijn. Dat betekent ook dat mogelijke problemen in die communicatie de hulpverlening op maat van de gedetineerde bemoeilijken. Dat die problemen er zijn, valt af te leiden uit de klacht van sommige betrokken actoren dat ze enerzijds te weinig informatie krijgen van andere actoren en anderzijds onder druk worden gezet om informatie te delen die ze niet willen of kunnen delen (omdat dit hun onafhankelijkheid ondergraaft of wegens het (medisch) beroepsgeheim). Door het gebrek aan een hulp- en dienstverleningsplan dat regelmatig herbekeken wordt, lijkt behoeftedetectie ook niet doorlopend en overal plaats te vinden. Een algemene cultuur van behoeftedetectie en specifieke aandacht daarvoor in opleidingen, kunnen dat compenseren, maar die lijken nog niet overal ingang te hebben gevonden. Dat neemt niet weg dat verschillende instanties op het terrein vaak goed samenwerken en dat op bepaalde fronten vooruitgang wordt geboekt, zoals met het casusoverleg dat voor bepaalde groepen, zoals geradicaliseerde gedetineerden, wordt gebruikt. Dit soort overleg tussen alle betrokken hulp- en dienstverleners, dat kan worden beschouwd als een soort *testcase* voor het hulp- en dienstverleningsplan, blijkt op voet van gelijkheid plaats te vinden, maar vrij intensief te zijn.

Gelijke en onmiddellijke toegang tot de hulp- en dienstverlening

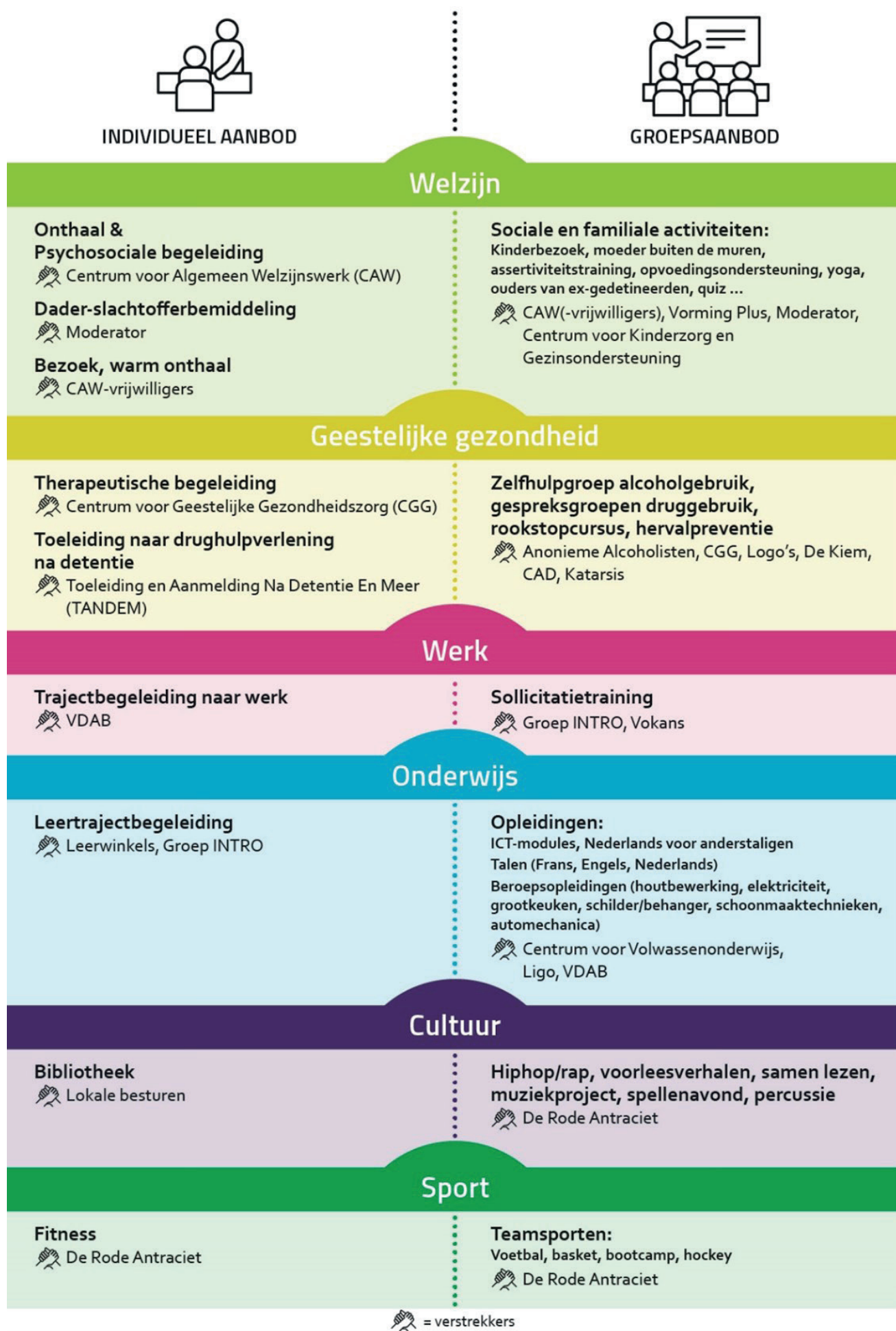
Eens de noden en behoeften in kaart zijn gebracht, is de volgende vraag of gedetineerden (snel) toegang hebben tot de hulp- en dienstverlening. Daarvoor ging het auditteam eerst na welk aanbod precies bestaat. Figuur 1 bevat een schematische voorstelling van het aanbod dat

aanwezig is in nagenoeg alle gevangenissen.³⁴ Het decreet definieert geen basisaanbod van hulp- en dienstverlening dat beschikbaar moet zijn in elke gevangenis. De structurele partners hebben wel in elke gevangenis een aanbod, dat soms licht varieert. Voor het overige hebben de lokale teams vrij veel autonomie om het aanbod vast te leggen. Het hulp- en dienstverleningsaanbod varieert dan ook aanzienlijk over de gevangenissen heen, afhankelijk van de noden en behoeften van de deelpopulaties, het gevangenisregime, de personeelsbezetting, de infrastructurele mogelijkheden, etc.

Hoewel variatie vaak gegrond kan zijn, ontbreekt soms een gewenst of noodzakelijk aanbod door (praktische) obstakels. Daardoor hebben niet alle gedetineerden met een gelijke behoefte toegang tot hetzelfde aanbod. Het Rekenhof heeft in dit verband drie belangrijke obstakels geïdentificeerd en verder onderzocht: regionale (on)beschikbaarheid (als gevolg van het importmodel), het gebrek aan digitalisering in de gevangenissen en de vaak verouderde infrastructuur. Hoewel het geen grote gaten in het aanbod heeft vastgesteld, gebeurt het soms toch dat een bepaalde (gespecialiseerde) hulp- of dienstverlening niet in de gevangenis kan worden binnengebracht, doordat het in de omliggende regio niet voorhanden is. De gevangenissen blijven een *digi-arme* omgeving in vergelijking met de buitenwereld. Maar op het vlak van digitalisering heeft het DG EPI de laatste jaren toch enige vooruitgang geboekt in samenwerking met de Vlaamse partners. Zo zijn er netwerkaansluitingen in de meeste en grootste gevangenissen, een afsprakenkader voor het gebruik van internetlijnen door gedetineerden, en nieuwe computers. Het Rekenhof beval aan die dynamiek niet te laten verslappen en de inspanningen nog op te drijven. De evoluties in de buitenwereld gaan immers bijzonder snel, waardoor het risico op digitale achterstand bij gedetineerden reëel blijft. Ook kunnen de recent doorgebroken communicatiemiddelen

34 De groepsactiviteiten vermeld in figuur 1 zijn vaak een niet-exhaustieve opsomming met daarbij de verschillende verstrekkers, afhankelijk van gevangenis tot gevangenis.

Figuur 1 - Dwarsdoorsnede van het aanbod in alle Vlaamse en Brusselse gevangenissen

(videobellen) gebruikt worden om hulptrajecten voort te zetten, zelfs als *face-to-face* contact niet mogelijk is, bijvoorbeeld in geval van stakingen. Op het vlak van infrastructuur zijn vorderingen gemaakt – denk maar aan de transitiehuizen of de nieuwe gevangenissen van Dendermonde of Haren – maar de Vlaamse hulp- en dienstverleners moeten volgens het Rekenhof al in een vroeg stadium en systematisch inspraak krijgen in de bouw- en renovatieplannen. Bovendien moet de Vlaamse overheid intensiever samenwerken met het DG EPI, opdat er meer lokalen voor beroepsopleidingen en werkplekleren komen.

In sommige gevangenissen is er wel het nodige aanbod, maar bestaan ook wachtlijsten. Deze wachtlijsten bleken niet altijd digitaal noch op uniforme wijze bijgehouden, waardoor de wachttijden niet altijd precies gekend zijn. De wachttijden liepen in elk geval vooral op bij de CGG en de CAW, maar er zijn grote verschillen tussen gevangenissen. De voornaamste reden daarvoor is personeelstekort: er zijn te weinig CAW-medewerkers en psychologische CGG-consulenten. Om alle psychische noden te lenigen, zouden volgens de betrokken organisaties vier keer zoveel therapeutische begeleiders³⁵ en 40% meer CAW-medewerkers nodig zijn. Buiten de muren zijn er uiteraard soortgelijke wachtlijsten, maar in de gevangeniscontext bestaat het risico dat een gedetineerde nooit de gevraagde hulpverlening ontvangt voor hij vrijkomt, wat kan leiden tot meer detentieschade en meer moeilijkheden bij de re-integratie in de maatschappij. Het Rekenhof acht het daarom wenselijk eventuele bijkomende investeringen prioritair te richten op het wegwerken van de CGG-wachtlijsten. De Vlaamse overheid verwijst alsmear naar de hervorming van de penitentiaire gezondheidszorg om hier stappen in te kunnen zetten, maar volgens het Rekenhof hoeft zij dat niet af te wachten.³⁶ Daarbuiten adviseerde het

Rekenhof ook meer informatie over wachtlijsten uit te wisselen, opdat de betrokken organisaties en trajectbegeleiders beter kunnen nadenken over alternatieven en afstemming.

Als een gedetineerde geen toegang heeft tot de gepaste hulpverlening of, bijvoorbeeld, een gewenste opleiding, is het mogelijk een therapeutische of educatieve transfer uit te voeren naar een gevangenis die de betrokken hulp- of dienstverlening wel aanbiedt. Dergelijke transfers zijn echter nog niet echt ingeburgerd. Ze zijn ook niet altijd voor de hand liggend door, onder meer, de overbevolking. Op het vlak van educatieve transfers is recent wel enige vooruitgang zichtbaar door de procedure die Vocvo en het DG EPI daarvoor hebben vastgelegd.

Het Rekenhof concludeerde dat de coördinatieteams hun (ontbrekend) aanbod voldoende evalueren en trachten bij te sturen waar mogelijk. Elk team doet dat echter op een eigen manier, zonder veel onderbouwing of sturing door de Vlaamse overheid. Daardoor vragen dergelijke evaluaties (te) veel tijd en energie, zonder daardoor tot de beste of meest efficiënte oplossing te leiden. Dat was een bijkomend argument voor het auditteam om meer centrale ondersteuning aan te bevelen, opdat evaluatie voldoende onderbouwd en uniform kan plaatsvinden.

Volgens de documentstudie en, vooral, de bevraging van het werkveld, blijken drughulpverlening tijdens detentie en samenwerking met de OCMW in de periode van de vrijlating de grootste tekorten in de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden te zijn. Op het vlak van drughulpverlening bestaan enkele – hoofdzakelijk federale – initiatieven of projecten die als goede praktijken gelden en waarvan de werking wetenschappelijk al goed is onderzocht, maar de nodige structurele financiering en

35 Herijking CGG-aanbod in kader van strategisch plan hulp- en dienstverlening aan gedetineerden. Kloofanalyse: huidige CGG-aanbod psychiatrische morbiditeit bij gedetineerden, Interne nota CGG-centra, 2017, p. 23.

36 P. MISTIAEN, M. DAUVIRIN, M. EYSSSEN, D. ROBERFROID, L. SAN MIGUEL en I. VINCK, *Gezondheidszorg in Belgische gevangenissen: huidige situatie en toekomstige scenario's*, KCE Rapport 293A, Brussel, Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg 2017, p. 57.

samenwerkingspartners ontbreken nog.³⁷ Voor geen enkele hulpverlenende actor staat de problematiek immers centraal en de kortlopende projecten zorgen voor onzekerheid bij de weinige experts die er werkzaam zijn. De OCMW zijn een belangrijke actor in de brug-binnen-buiten, doordat ze een centrale rol spelen op het vlak van de sociale administratie die de gedetineerde best op orde heeft om zijn leven in de vrije samenleving weer op de rails te krijgen. Er is enige vooruitgang geboekt met, bijvoorbeeld, de aanvraag van een identiteitskaart vanuit de gevangenis, maar samenwerkingsmogelijkheden met de OCMW zitten nog te veel en al vrij lang in een aftastende fase. Het nieuwe strategische plan 2020-2025 besteedt weinig concrete aandacht aan beide knelpunten, hoewel de Vlaamse overheid wel voldoende bevoegdheden heeft om zelf een therapeutisch drugbeleid in de gevangenissen te voeren. Maar ook daar kijkt de Vlaamse overheid naar de federale overheid en wacht zij de traag vorderende hervorming van de penitentiaire gezondheidszorg af.

Deelname aan de hulp- en dienstverlening

Gedetineerden moeten in de eerste plaats op de hoogte zijn van het Vlaams hulp- en dienstverleningsaanbod, voor ze eraan kunnen deelnemen. De lokale teams investeren veel tijd en energie in de bekendmaking van het aanbod en hanteren daarbij een maximalisatiestrategie: ze maken het aanbod langs veel verschillende kanalen bekend. De strategie mist echter uniformiteit en onderbouwing, waardoor de communicatiemix mogelijk niet altijd effectief is. Er zijn immers nog altijd (groepen van) gedetineerden die onvoldoende op de hoogte zijn van het bestaande aanbod. Voornamelijk taal- en mentale barrières bemoeilijken een effectieve bekendmaking van het aanbod. De hulp- en dienstverleningsteams moeten dan ook sterker inzetten op eenvoudige,

laagdrempelige en uniforme communicatie. Uniforme bekendmaking helpt getransfereerde gedetineerden, en zo zijn er veel, bovendien het aanwezige aanbod in de aankomstgevangenis te herkennen als hetzelfde aanbod als in de vertrekgevangenis. Daarnaast wezen enkele lokale teams en organisaties erop dat ze wegens de wachtlijsten voor bepaalde hulp geen te hoge verwachtingen willen wekken en daarom dat aanbod soms niet bekendmaken.

Behalve louter bekendmaken, is gedetineerden persoonlijk aanspreken voor de meeste hulp- en dienstverleners nog altijd de beste manier om ze warm te maken voor deelname aan het aanbod. Sommige hulp- en dienstverleners willen gedetineerden echter niet te veel stimuleren, enerzijds omdat ze de wachtlijsten niet nog langer willen maken, anderzijds omdat stimuleren zou ingaan tegen het principe van vrijwilligheid en intrinsieke motivatie van de gedetineerde. Bij de bekendmaking en aanmoediging tot deelname is ondersteuning door federale actoren belangrijk, met name door de penitentiaire bewakingsassistenten, die dagelijks contact hebben met de gedetineerden. Bij het bewakend personeel is daarvoor mogelijk niet altijd en overal een draagvlak aanwezig. De introductie van een detentiebegeleider, een gevolg van de functiedifferentiatie van het bewakend personeel die zal plaatsvinden, kan een positieve invloed hebben op de bekendmaking van het aanbod. Een deel van hun opdracht zal of kan erin bestaan gedetineerden aan te moedigen hulp te zoeken en die zoektocht vol te houden. Als dat niet gepaard gaat met een uitbreiding van het aanbod, kan dat natuurlijk de wachtlijsten doen toenemen, en dus ook de frustratie bij gedetineerden én hulp- en dienstverleners.

Het oorspronkelijke registratiesysteem GOS³⁸ werd in de gevangenissen nooit algemeen gebruikt voor de registratie van het groepsaanbod,

37 Zo is er het B.Leave-project in de gevangenis van Ruiselede (sinds 1995) en het project "Drugs en Detentie" in de gevangenis van Hasselt (sinds 2017). Dit laatste project wordt door de financierende overheidsdienst (FOD Volksgezondheid) in 2023 ook uitgerold in de Vlaamse en Brusselse gevangenissen van Gent, Dendermonde, Antwerpen, Leuven-Centraal en Haren.

38 GOS staat voor Gedetineerden Opvolgingssysteem.

omdat het te complex, te administratief belastend en niet gebruiksvriendelijk was. Daarnaast registreert elke partnerorganisatie de individuele begeleidingen in een eigen systeem. De lokale teams hebben vanuit hun dagelijkse werking wel zicht op deelname (van deelpopulaties) aan het aanbod, maar de coördinerende Vlaamse overheid evalueert niet systematisch het bereik van de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden of de evolutie van de deelnamecijfers. Dat is trouwens niet mogelijk, doordat de cijfers te verspreid zijn over verschillende databanken, niet uniform worden geregistreerd en de Vlaamse overheid geen nuttige kernindicatoren heeft geselecteerd op het niveau van de Gemengde Commissie, die de participatie overkoepelend moet opvolgen. De komst van het nieuwe, overkoepelende registratiesysteem ACSY, dat wel in elke gevangenis wordt gebruikt, zal dat gebrek nauwelijks oplossen, aangezien het voornamelijk ontworpen is voor de praktische organisatie van het groepsaanbod. Het heeft dan ook maar beperkte functionaliteiten en bevat geen registratie van individuele begeleidingen. Dat alles maakt een beleidsmatige aansturing moeilijk. Het Rekenhof beveelt daarom aan verschillen tussen gevangenissen en evoluties in de tijd van deelnamecijfers overkoepelend te monitoren, hoe moeilijk ook, en voor grote verschillen aannemelijke verklaringen te zoeken.

Continuïteit van de hulp- en dienstverlening

Als hulptrajecten zijn gestart, is het belangrijk hun continuïteit zoveel mogelijk te garanderen. Als vooropgestelde doelen niet worden bereikt door onderbreking of zelfs stopzetting van een traject, werkt dat demotiverend voor zowel de gedetineerde als de hulp- en dienstverleners en coördinatoren. Het Rekenhof stelde vast dat de uitvalcijfers hoog zijn: de meeste trajecten bij een CAW of CGG worden vroegtijdig afgebroken en maar de helft van de cursisten in de gevangenis neemt deel aan het examen op het einde van een opleiding. De geregistreerde

uitvalgegevens tonen geen precies beeld van de stopzettingsredenen, maar de meeste hulp- en dienstverleners en coördinatoren gaan dat wel na door gedetineerden persoonlijk aan te spreken en, in mindere mate, navraag te doen bij de CAW, de PSD of het bewakend personeel. Lopende trajecten worden vooral onderbroken doordat de gedetineerde ze eenzijdig stopzet omdat de begeleiding, bemiddeling of opleiding bijvoorbeeld niet aan zijn verwachtingen voldoet, of door externe factoren, die meestal gerelateerd zijn aan de federale gevangeniscontext. In het tweede geval is een andere, meer beleidsmatige of bovenlokale aanpak door de Vlaamse overheid vereist.

Transfers zijn een dergelijk extern obstakel. Overplaatsingen naar een andere gevangenis zijn soms onvermijdelijk. Daarbij zijn vooral de overbevolking in de vertrekgevangenis of het veiligheidsrisico van de gedetineerde bepalende factoren. De hulp- en dienstverleners worden echter niet altijd (tijdig) op de hoogte gesteld van een nakende transfer, waardoor trajecten abrupt worden afgebroken. Soms weten de hulp- en dienstverleners zelfs niet naar welke gevangenis de gedetineerde is getransfereerd, waardoor collega's in de ontvangstgevangenis de draad niet kunnen oppikken. Daarom beveelt het Rekenhof de Vlaamse overheid aan om er bij DG EPI op aan te dringen dat deze de hulp- en dienstverleners structureel en automatisch en tijdig op de hoogte brengt van een nakende transfer en de afspraken in een algemeen geldende procedure op bestuursniveau vast te leggen.

Ook de mogelijkheid te werken in de gevangenis kan gedetineerden doen afhaken. Lokale teams proberen dat in de eerste plaats te voorkomen door de planning te optimaliseren of afspraken te maken, opdat een gedetineerde zijn werk niet verliest als hij een opleiding of behandeling volgt. In de gevangenissen waar dat nuttig en mogelijk is, is werkplekklaren geïnstalleerd, wat toelaat onderwijs en tewerkstelling te combineren. Dat is echter nog maar beperkt uitgebouwd. Het Rekenhof vindt dan ook dat de Vlaamse overheid

voldoende aanbieders voor werkplekieren moet aantrekken en volhardend het DG EPI moet verzoeken daarvoor in meer ruimtes te voorzien. De bestaande opleidingstoelage kan een stimulans zijn voor gedetineerden om niet sowieso de voorkeur te geven aan werken. Werken brengt ze evenwel nog altijd meer op.

Stakingen hebben op korte en lange termijn gevolgen voor het aanbod en de continuïteit van de hulp- en dienstverlening. Niet alleen worden trajecten er tijdelijk door onderbroken (wat ze soms helemaal doet stilvallen), maar ze kunnen ook niet-structurele hulp- of dienstverlenende organisaties zodanig demotiveren dat ze voorgoed afhaken. Volgens het Rekenhof neemt de Vlaamse overheid onvoldoende gecoördineerde initiatieven om de impact van stakingen te beperken. Daardoor voelen sommige partnerorganisaties zich genoodzaakt zelf initiatieven te nemen, zoals de CAW-groep die de federale commissie Justitie benaderde om “welzijnszorgen” op te nemen in de wet op de minimale dienstverlening.³⁹ Niet elke hulpverleningsinstantie heeft echter voldoende kennis, middelen of gewicht om invloed te kunnen uitoefenen en de situatie in de gevangenissen te optimaliseren.

De aansluiting met de hulp- en dienstverlening na vrijlating verloopt, ondanks het importmodel, niet altijd even vlot. Gedetineerden worden onvoldoende ondersteund tijdens de overgang van binnen naar buiten de gevangenis, wat een geslaagde re-integratie in de weg kan staan. Uit de strategische plannen blijkt wel dat de overheid daar sterker wenst op in te zetten en de lokale teams proberen dat knelpunt weg te werken door organisaties buiten de muren te informeren en te sensibiliseren, gedetineerden voor hun vrijlating te informeren in infosessies en brochures, de trajectbegeleider een goede nazorg te laten organiseren, en beter samen te werken met de PSD,

het OCMW en de justitiehuisen. Een belangrijk struikelblok blijft natuurlijk de wachtlijsten, die ook in de buitenwereld bestaan, maar die hebben een nog grotere impact voor (ex-)gedetineerden, door het stigma dat ze meedragen, dan voor vrije burgers. De laatste jaren experimenteren de overheid en de hulp- en dienstverleningsorganisaties met diverse formules om de trajecten te continueren na vrijlating: de TANDEM-werking, het LIO-project (een samenwerking met de leerwinkels) en de buddywerking⁴⁰ door vrijwilligers zijn daarvan de voornaamste voorbeelden. Die veelbelovende werkwijzen kennen echter geen structureel karakter en maar een tijdelijke of beperkte financiering. De laatste twee projecten zijn nog niet in elke gevangenis uitgerold. Dat alles wijst erop dat de trajectbegeleiders en onderwijscoördinatoren er vooralsnog niet in slagen het aspect trajectbegeleiding volwaardig uit te voeren. Onder meer daarom vindt het Rekenhof dat de overheid de rol van trajectbegeleider dient te versterken.

De onzekere timing van en de gebrekkige communicatie over uitgaansvergunningen en beslissingen van de strafuitvoeringsrechtbanken kunnen een efficiënte overgang naar het buitenleven verhinderen. Bovendien kan het een demotiverende weerslag hebben op hulp- en dienstverleners en gedetineerden. Zo kunnen werkgevers afhaken omdat ze in onzekerheid blijven over de eerste werkdag van de ex-gedetineerde. Ook de eisen van strafuitvoeringsrechtbanken die gericht zijn op het duurzaam karakter van werk en hulp, matchen niet altijd met wat de hulp- en dienstverlenende organisaties realistisch achten.

Effect van de hulp- en dienstverlening op tewerkstelling en wederopsluiting na vrijlating

39 Art. 17, 3° van de wet van 23 maart 2019 betreffende de organisatie van de penitentiaire diensten en van het statuut van het penitentiair personeel, BS 11 april 2019.

40 Buddywerking kadert binnen een project Brug Binnen Buiten waarbij vrijwilligers, “buddy’s”, gedetineerden ondersteunen in de periode na hun vrijlating. Het project werd in 2016 door het CAW Antwerpen en het beleidsteam van de gevangenis van Antwerpen opgestart naar aanleiding van een behoefte-onderzoek. Uit dit onderzoek bleek dat 50% van alle gedetineerden nood heeft aan ondersteuning na vrijlating. Dit project loopt verder onder de naam OTIS.

Van de 4.277 ex-gedetineerden in de onderzoekspopulatie volgden er 483 een opleiding (11%), kregen er 416 VDAB-begeleiding (10%), volgden er 81 een beroepsopleiding (2%) en namen er 58 deel aan werkpleklers (2%).⁴¹ Over het algemeen blijken vooral de *zwaardere* profielen – met een langere detentieduur, een langer detentieverleden en/of meer verschillende misdrijven – een beroep te doen op de onderzochte hulp- en dienstverlening⁴². Er is dus sprake van zelfselectie binnen de vrijwillige deelname aan de hulp- en dienstverlening.

Om *bias* door de verschillen tussen deelnemers en niet-deelnemers zo veel mogelijk uit te sluiten, opteerde het Rekenhof voor twee types analyses: (1) de (klassieke) regressieanalyses op de volledige onderzoekspopulatie, met controle voor alle gemeten kenmerken, en (2) *propensity score matching*. Deze tweede techniek wordt bij observationele studies, zoals recidiveonderzoek, gebruikt om twee niet-experimenteel bepaalde onderzoeksgroepen zo vergelijkbaar mogelijk te maken.⁴³ Eerst berekende het auditteam met een logistische regressie een *propensity score* voor iedere gedetineerde van de onderzoekspopulatie, namelijk de kans dat de gedetineerde deelneemt aan de hulp- en dienstverlening volgens de gemeten kenmerken zoals geslacht, leeftijd, regime, duur detentie, vroegere detenties, etc. Daarna koppelde het de gedetineerden

die wel hulp- en dienstverlening ontvingen, aan een gedetineerde met dezelfde *propensity score*, en dus in theorie evenveel kans om een beroep te doen op die hulp- en dienstverlening, maar die niet de hulp- en dienstverlening ontving.⁴⁴ Dat leidde tot minder ex-gedetineerden in de analyse⁴⁵, maar maakte de groep met deelnemers meer vergelijkbaar met de, intussen kleinere, groep met niet-deelnemers.

De analyses toonden aan dat ongeveer een derde van de ex-gedetineerden aan het werk was na vrijlating (zie figuur 2). Ruim een kwart van de ex-gedetineerden (28,5%) was tijdens beide kwartalen tewerkgesteld. Opvallend is dat de helft van de ex-gedetineerden niet-beroepsactief⁴⁶ was of onder een restcategorie viel, en dus niet actief op zoek was naar werk.⁴⁷

Wat wederopsluiting betreft, bleek dat 40% van de onderzoekspopulatie (1.702 ex-gedetineerden) opnieuw werd opgesloten tijdens de opvolgperiode van ongeveer vier jaar na vrijlating. Dat komt overeen met eerder onderzoek naar wederopsluiting in België.⁴⁸ Figuur 3 toont de duur tot wederopsluiting, waarbij opvalt dat bijna de helft van de recidivisten (46%) binnen het jaar na vrijlating opnieuw opgesloten werd en drie vierde (75%) binnen de twee jaar na vrijlating.

41 De lage cijfers voor beroepsopleidingen en werkpleklers zijn enerzijds te verklaren door het beperkte aanbod ervan en anderzijds de korte detentieduur van een deel van de onderzoekspopulatie: 16% van de onderzoekspopulatie verbleef minder dan drie maanden in de gevangenis, terwijl beroepsopleidingen en werkpleklers gewoonlijk langdurige trajecten zijn.

42 De kenmerken van de deelnemers en de niet-deelnemers werden vergeleken aan de hand van Chi²-toetsen en t-testen.

43 Simulatiestudies hebben getoond dat *propensity score matching* het op dat vlak beter doet dan regressievergelijkingen met controlevariabelen voor de gemeten verschillen tussen onderzoeksgroepen. Zie: C.C.J.H. BIJLEVELD, S.G.A. VAN DE WEIJER, S. RUITER en V.R. VAN DER GEEST, *Analysetechnieken voor niet-experimentele gegevens*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2015, p. 73.

44 De *matching* werd uitgevoerd met tolerantie 0,01 en met teruglegging.

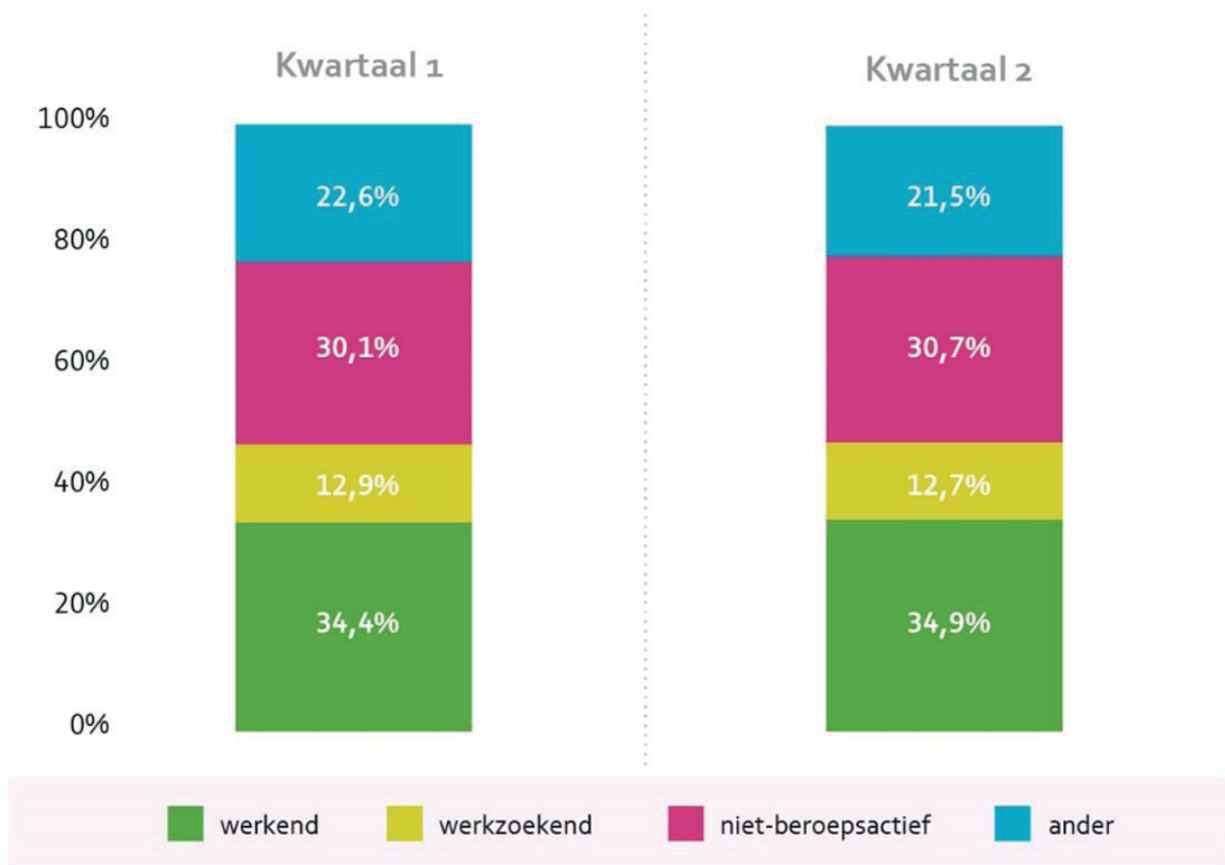
45 Opleidingen: 483 deelnemers en 476 niet-deelnemers; beroepsopleidingen: 81 deelnemers en 77 niet-deelnemers; werkpleklers: 58 deelnemers en 51 niet-deelnemers; toeleiding naar werk: 416 deelnemers en 392 niet-deelnemers.

46 De volgende categorieën vallen onder niet-beroepsactief in de nomenclatuur van de socio-economische positie (zoals opgenomen in het *datawarehouse* van de Kruispuntbank Sociale Zekerheid): (1) volledige loopbaanonderbreking/volledig tijdskrediet; (2) vrijstelling van inschrijving als werkzoekende; (3) leefloon/financiële hulp; (4) pensioentrekking zonder werk; (5) volledig bruggepensioneerd; (6) rechtgevend kinderen voor kinderbijslag; (7) arbeidsongeschikt; (8) persoon met een tegemoetkoming aan personen met een handicap (IVT).

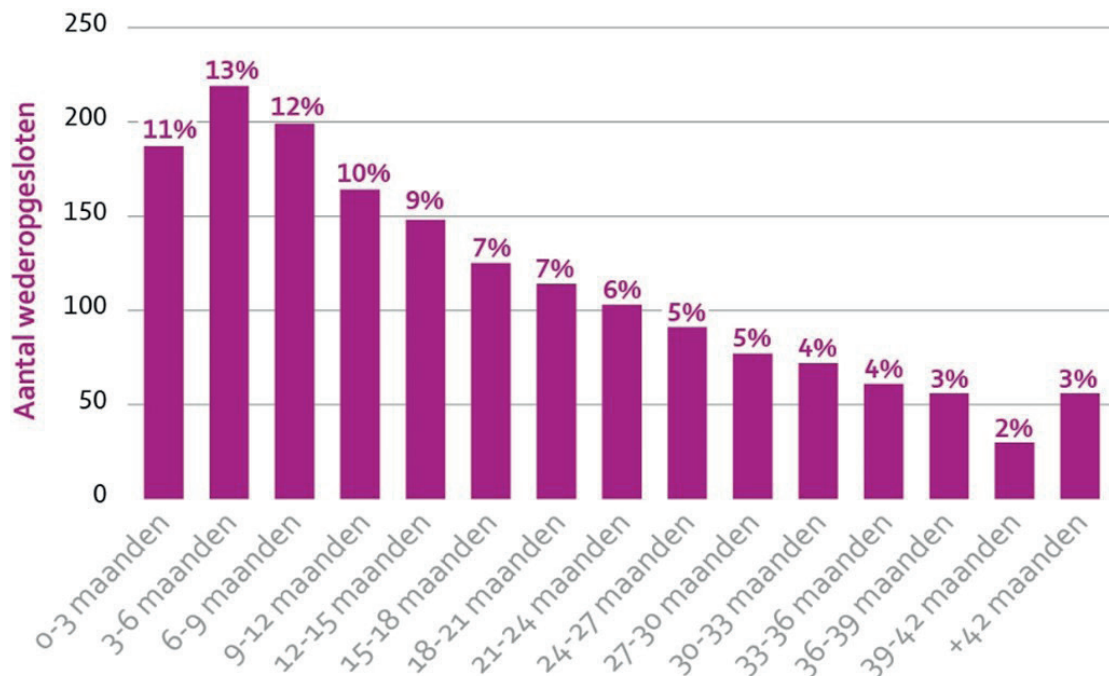
47 Ter vergelijking: in 2018 was 69,4% van de bevolking van 15 tot 64 jaar in het Vlaams Gewest werkend, 2,5% werkloos en 28,2% niet-beroepsactief (STATISTIEK VLAANDEREN, *ILO-werkloosheidsgraad*, 2023, <https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/arbeid/ilo-werkloosheidsgraad>). Het grote aantal ex-gedetineerden onder de restcategorie kan een gevolg zijn van een nieuwe arrestatie of wederopsluiting al snel na vrijlating.

48 L. ROBERT en E. MAES, *op. cit.*

Figuur 2 – Tewerkstelling van ex-gedetineerden in de eerste twee kwartalen na vrijlating

Figuur 3 – Duur tot wederopsluiting na vrijlating in 2017

Tabel 1 - Kenmerken van ex-gedetineerden met een significant effect op tewerkstelling na vrijlating

Multivariate logistische regressieanalyse bij de ex-gedetineerden die beroepsactief waren op het einde van het betrokken kwartaal na vrijlating. Eerste kwartaal: 2.022 ex-gedetineerden; tweede kwartaal: 2.038 ex-gedetineerden; beide kwartalen: 1.768 ex-gedetineerden. De grootte van de effecten zijn gebaseerd op gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (B): < 0,200: ●; 0,200-0,400 ●●; > 0,400 ●●●

Kenmerk	Grootte Effect	Effect
Geslacht	●●●	Vrouwelijke ex-gedetineerden hebben minder kans op tewerkstelling
Regime	●●●	Ex-gedetineerden die hun detentie (deels) uitgezeten hebben in elektronisch toezicht of beperkte detentie hebben meer kans op tewerkstelling
Nationaliteit	●●●	Ex-gedetineerden met niet-Europese nationaliteit hebben meer kans op tewerkstelling
Leeftijd	●●	Oudere ex-gedetineerden hebben minder kans op tewerkstelling
Gezinsituatie	●●	Alleenstaande ex-gedetineerden zonder kinderen hebben minder kans op tewerkstelling
Verloven & uitgangen	●●	Ex-gedetineerden met meer verloven en uitgaansvergunningen tijdens detentie hebben meer kans op tewerkstelling
Diploma	●	Ex-gedetineerden met een hoger diploma hebben meer kans op tewerkstelling
Leeftijd eerste opsluiting	●	Ex-gedetineerden die jonger waren bij de eerste opsluiting hebben minder kans op tewerkstelling tijdens de eerste twee kwartalen na vrijlating
VDAB-begeleiding	●	Ex-gedetineerden die tijdens detentie begeleid werden door VDAB hebben minder kans op tewerkstelling

Tabel 2 - Kenmerken van ex-gedetineerden met een significant effect op wederopsluiting na vrijlating

Multivariate Cox-regressie bij de hele onderzoekspopulatie, namelijk 4.277 ex-gedetineerden. De grootte van de effecten zijn gebaseerd op gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (B): < 0,200: ●; 0,200-0,400 ●●; > 0,400 ●●●

Kenmerk	Grootte Effect	Effect
Geslacht	●●●	Mannelijke ex-gedetineerden hebben meer kans op wederopsluiting
Gezinsituatie	●●	Ex-gedetineerden in een collectief, ander of onbekend huishouden hebben meer kans op wederopsluiting
Regime	●●	Ex-gedetineerden die hun hele straf in de gevangenis verbleven hebben meer kans op wederopsluiting dan ex-gedetineerden die hun detentie (deels) uitgezeten hebben in elektronisch toezicht of beperkte detentie
Aantal misdrijven	●●	Ex-gedetineerden die voor meer misdrijven zijn veroordeeld, hebben meer kans op wederopsluiting
Duur eerdere detenties	●●	Ex-gedetineerden met een langere duur aan eerdere detenties hebben meer kans op wederopsluiting
VDAB-begeleiding	●●	Ex-gedetineerden die tijdens detentie werden begeleid door de VDAB, hebben meer kans op wederopsluiting
Leeftijd	●	Jongere ex-gedetineerden hebben meer kans op wederopsluiting
Leeftijd eerste opsluiting	●	Ex-gedetineerden die jonger waren bij de eerste opsluiting hebben meer kans op wederopsluiting
Nationaliteit	●	Ex-gedetineerden met niet-Europese nationaliteit hebben meer kans op wederopsluiting
Duur detentie	●	Ex-gedetineerden met een langere referentiedetentie hebben minder kans op wederopsluiting
Tewerkstelling	●	Ex-gedetineerden zonder job hebben meer kans op wederopsluiting

Op het eerste gezicht vonden ex-gedetineerden die deelnamen aan werkplekieren of slaagden voor het examen van een opleiding, vaker een job. Dat verband verdwijnt echter als rekening wordt gehouden met de invloed van andere kenmerken van de ex-gedetineerden, zoals geslacht, leeftijd, gezinssituatie, detentieregime en detentieverleden (tabel 1). De ex-gedetineerden die deelnamen aan een (beroeps)opleiding of werkplekieren bleken ook niet minder (snel) wederopgesloten te worden (tabel 2).

Wat toeleiding naar werk betreft, blijkt een ongunstig effect te bestaan op tewerkstelling na vrijlating en op wederopsluiting, ook na controle voor andere kenmerken: de ex-gedetineerden die de VDAB intensief begeleidde, waren minder tewerkgesteld en werden vaker opnieuw opgesloten. Extra controles aan de hand van *propensity score matching* tonen aan dat zelfselectie dit effect kan verklaren: voornamelijk gedetineerden met een specifiek profiel doen vrijwillig een beroep op VDAB-begeleiding, namelijk zij met een zwaarder detentieverleden, die doorgaans moeilijker een job vinden en sneller opnieuw opgesloten worden.

Over het algemeen leidt de onderzochte hulp- en dienstverlening aan gedetineerden dus niet tot meer tewerkstelling na vrijlating of minder wederopsluiting. Het Rekenhof beklemtoont dat deze bevindingen kaderen in het specifieke onderzoeksopzet en eerder richtinggevend zijn als eerste aanzet tot een geïntegreerd, groot-schalig effectonderzoek van de Vlaamse hulp- en dienstverlening. Zo onderzocht het alleen het effect van de hulp- en dienstverlening *na*, en dus niet *tijdens*, detentie, waarbij bijvoorbeeld herstel tussen dader en slachtoffer of detentieschade beperken belangrijke doelstellingen zijn.

Bovendien ontbreken gegevens over de CAW- en CGG-hulpverlening en andere factoren die mogelijk een invloed hebben op de resultaten, zoals arbeidsmarktverleden⁴⁹, woonplaats, verslavingsproblematiek of schuldsituatie. Dat zijn interessante pistes voor vervolgonderzoek om beter te begrijpen welk Vlaams hulp- en dienstverleningsaanbod werkt voor welke doelgroep van gedetineerden, waarom dat het geval is en waar verbetering nodig is. Verder onderzoek is dus wenselijk om de resultaten van deze effectstudie te verifiëren en het effect van de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden meer gedetailleerd in kaart te brengen. Om een dergelijk compleet effectonderzoek mogelijk te maken, beveelt het Rekenhof de Vlaamse overheid aan een aantal randvoorwaarden te vervullen, zoals een vlottere toegang tot data, kwalitatieve en geactualiseerde data, een unieke identifier die de koppeling van data mogelijk maakt, en het overtuigen van partnerorganisaties wat het nut van effectonderzoek betreft.

Nabescherwing en suggesties voor verder onderzoek

Als het werkveld kan aantonen dat zijn interventies werken en waarom ze werken, kan het zijn vraag naar meer middelen voor de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden beter onderbouwen. Het kan daarbij wijzen op terugverdieneffecten en recidivereductie.⁵⁰ Het Rekenhof stelde echter vast dat geen effectonderzoek plaatsvond in de tientallen jaren dat Vlaanderen bevoegd is voor de hulp- en dienstverlening aan gedetineerden. De oorzaak ligt mogelijks in de moeilijke gegevensverzameling en -koppeling, wat het auditteam zelf ondervonden heeft. De realisatie van de aanbevolen randvoorwaarden voor een compleet effectonderzoek

49 In dit onderzoek werd wel gecontroleerd voor detentieverleden en detentieduur, die als *proxy* voor arbeidsmarktverleden beschouwd kunnen worden. Gedetineerden die al vanaf jonge leeftijd en voor een lange tijd in de gevangenis verbleven, zullen waarschijnlijk minder ervaring hebben op de arbeidsmarkt. Gedetineerden die een lange detentie kenden vóór de vrijlating in 2017, zullen ook minder mogelijkheden hebben om terug te keren naar een voormalige werkgever.

50 Zie bijvoorbeeld de rapporten van de VS (L.M. DAVIS, R. BOZICK, J.L. STEELE, J. SAUNDERS en J.N.V. MILES, *Evaluating the Effectiveness of Correctional Education: A Meta-Analysis of Programs That Provide Education to Incarcerated Adults*, Santa Monica, RAND Corporation, 2013, 113 p.) en Nederland (S. BOSCHMAN, M. TEERLINK en G. WEIJTERS, *Monitor nazorg ex-gedetineerden - 6e meting*, Den Haag, WODC, 2020, 100 p.).

komt in de eerste plaats de overheid en haar gesubsidieerde partnerorganisaties toe, maar ook de academische wereld en andere onderzoeksinstituten kunnen bijdragen door die randvoorwaarden (gedetailleerder) in kaart te brengen en verbetervoorstellen te formuleren. Ten slotte wenst het Rekenhof nog enkele suggesties tot verder onderzoek te formuleren:

- Gelet op het grote belang van werken in federale context, is het zeker aangewezen het toekomstig samenwerkingsakkoord tussen het DG EPI en de Vlaamse overheid en de toepassing ervan te evalueren.
- Onderzoek naar de continuïteit van trajecten zowel vóór als na detentie is aangewezen, aangezien daarover geen cijfermateriaal beschikbaar is en dus niet gekend is in hoeverre die gerealiseerd wordt.
- Gelet op de dagelijkse omgang van penitentiair bewakingsassistenten met gedetineerden, creëert de toekomstige functiedifferentiatie zowel grote kansen als risico's voor de hulp- en dienstverlening, waarvan het aangewezen is de impact (verder) na te gaan.
- Verder onderzoek naar de effectiviteit van de Vlaamse hulp- en dienstverlening is eveneens aangewezen.
- Ten slotte is onderzoek wenselijk naar de verdere digitalisering van gevangenen (inclusief opportuniteiten en risico's) en de mogelijkheden voor de hulp- en dienstverlening.

Gedetineerde vrouwen in Belgische gevangenissen: een minderheidsstatus

Olivia Nederlandt¹ & Aurore Vanliefde²

In België maken vrouwen³ 4 à 5% uit van de totale populatie gedetineerden.⁴ Dit ligt in lijn met het gemiddelde op wereldniveau van zo'n 6,9%.⁵ Het feit dat vrouwen slechts een klein deel uitmaken van de populatie gedetineerden, heeft belangrijke implicaties voor de organisatie van hun detentie, zowel op vlak van infrastructuur als op vlak van regime. In België bestaan er heden 9 (op de 34⁶) penitentiaire inrichtingen met een vrouwenafdeling, waar telkens ook mannelijk gedetineerden gehuisvest worden. De specificiteit van een gevangenis waar enkel vrouwen gedetineerd waren, is verdwenen met de verhuis van de gevangenis van Berkendael (1989-2022) naar de gevangenis van Haren in november 2022. Deze inrichtingen zijn geografisch verspreid over het land op de volgende manier:

één gevangenis in Brussel (Haren), vijf gevangenissen in Vlaanderen (Antwerpen, Brugge, Gent, Hasselt en Hoogstraten) en drie gevangenissen in Wallonië (Bergen, Lantin en Marche-en-Famenne). Dit heeft als belangrijk gevolg dat er tot op heden geen open gevangenis bestaat voor gedetineerde vrouwen, in tegenstelling tot het bestaand aanbod voor mannen.⁷

De thematiek van gender en vrouwen in detentie mocht in het afgelopen decennium op aandacht rekenen, zowel op vlak van internationaal beleid, in het middenveld, als binnen academisch onderzoek.⁸ Zo formuleerden de Verenigde Naties in 2010 specifieke aanbevelingen omtrent gedetineerde vrouwen uit, de zgn. Bangkok Rules⁹, als aanvulling op de Nelson Mandela Rules.¹⁰ Ook de European Prison Rules van de Raad van Europa werden in 2020 herzien, en bevatten

1 Docent Université Saint-Louis Bruxelles.

2 Doctoraatsonderzoekster (Aspirant FWO Vlaanderen; 11K1621N) verbonden aan het Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC), KU Leuven

3 In dit artikel gebruiken we de term 'vrouwen'. Het gebruik van deze term hangt samen met de strikt binaire man-vrouw opdeling die binnen het gevangeniswezen wordt gehanteerd. Onze bedoeling is echter niet om transgender, non-binaire en genderdiverse personen uit te sluiten. De in dit artikel beleefde ervaringen van gedetineerde vrouwen kunnen immers ook door andere genderminderheden worden gedeeld.

4 Gemiddelde o.b.v. de tien laatste jaarverslagen (2007-2017) van het Directoraat-Generaal Penitentiaire Inrichtingen (DG EPI).

5 Op 31/12/2021 waren er bijvoorbeeld 507 vrouwen gedetineerd; H. FAIR en R. WALMSLEY, *World Female Imprisonment List*, <https://www.prisonstudies.org/news/world-female-prison-population-60-2000>; R. WALMSLEY, "Variations and growth in the levels of female imprisonment" in M. KRABBE en P.H. VAN KEMPEN (eds.), *Women in Prison. Beyond the Bangkok Rules*, Cambridge, Intersentia, 2017, 105-118.

6 Excl. detentie- en transitiehuizen, en zonder de Inrichting ter Bescherming van de maatschappij in Paifve.

7 De gevangenis van Hoogstraten kent een open regime voor de mannen die er verblijven, maar de vrouwen zijn in een aparte afdeling opgesloten en hebben enkel een opendeurregime binnen hun afdeling. Zij genieten dus niet van hetzelfde open regime als de mannen die in deze gevangenis gedetineerd zijn.

8 O. NEDERLANDT, 2020, "Le droit pénitentiaire et les femmes incarcérées : Orange is the new blackbox ?" in D. BERNARD (ed.) en C. HARMEL (coord.), *projet de l'ASBL Fem&L.A.W., Codes comment s 2020 - Droits des femmes*, Brussel, 2020, 377-381.

9 Resolutie 65/229 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (21 december 2010), *UN Doc. A/RES/65/229* (2010) betreffende de Bangkok Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (hierna "Bangkok Rules").

10 Resolutie 70/175 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (17 december 2015), *UN Doc. A/RES/70/175* (2015) betreffende de Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (hierna: "Nelson Mandela Rules").

sindsdien een genderdimensie.¹¹ Het Europees Anti-Foltercomité (CPT) vaardigde een thematische fiche uit met specifieke normen over gedetineerde vrouwen.¹² Verschillende internationale middenveldorganisaties bogen zich ook over de detentieomstandigheden van gedetineerde vrouwen.¹³ Op academisch vlak is de thematiek van gedetineerde vrouwen vooral in Angelsaksische literatuur onderzocht.¹⁴ In België kwam er pas later aandacht voor vrouwen in detentie. Zo werd er in Vlaanderen onder meer onderzoek gevoerd naar de profielen van vrouwelijke gedetineerden, maar ook naar vrouwelijke geïnterneerden. In België kent het thema een beduidende interesse, met verschillende lopende onderzoeksprojecten over gender en gevangeniswezen.¹⁵

In deze bijdrage gaan we dieper in op de implicaties van het minderheidsstatuut (zowel in aantal als op vlak van sociale status) van vrouwen in detentie en de genderstereotypen in het gevangeniswezen, gestoeld op empirisch onderzoek in Belgische gevangeniswezen waar vrouwen en mannen gedetineerd zijn. Na het kaderen van de ondervertegenwoordiging van vrouwen in detentie, wordt de methodologie van het onderzoek toegelicht. Vervolgens worden de resultaten van ons onderzoek thematisch voorgesteld in drie luiken. Eerst worden opvallende kenmerken over het profiel van gedetineerde vrouwen uit ons onderzoek toegelicht. Dan worden de concrete implicaties van het minderheidsstatuut

van vrouwen voor hun detentieomstandigheden besproken. Het laatste onderdeel van deze bijdrage biedt een reflectie over de onderliggende genderstereotypen die heersen binnen het gevangeniswezen en de implicaties hiervan voor de detentiebeleving van gedetineerde vrouwen.

De ondervertegenwoordiging van vrouwen in een mannelijke detentieomgeving

Vrouwen zijn ondervertegenwoordigd in de verschillende geledingen van de strafrechtssketen, en in de eerste plaats in criminaliteitscijfers. Het feit dat vrouwen minder strafbare feiten zouden plegen, wordt in de literatuur verklaard door socialisatie in vrouwelijke genderrollen die worden gekenmerkt door passiviteit, behulpzaamheid, afhankelijkheid, een beperkte blootstelling aan straatcultuur en een strengere sociale sanctieering van ongehoorzaamheid en weerspanning door meisjes dan door jongens.¹⁶

Wanneer vrouwen dan toch strafbare feiten plegen, worden ze minder vervolgd omdat zij vaak onderworpen zijn aan andere vormen van sociale of disciplinaire controle, of eerder zullen doorverwezen worden naar een psychiatrische inrichting.¹⁷ Vrouwen die wel voor het gerecht verschijnen, worden gemiddeld minder zwaar gestraft dan mannen en minder veroordeeld tot de vrijheidsberovende straf. Wanneer ze echter misdrijven plegen die niet stroken met de

-
- 11 Aanbeveling Rec(2006)2 van het Comité van Ministers van de Raad van Europa (11 januari 2006; gewijzigd en herzien op 1 juli 2020) betreffende de European Prison Rules (2020) (hierna "European Prison Rules").
- 12 Europees Comité voor de Preventie van Foltering (CPT), *Factsheet "Women in Prison"*, CPT/Inf(2018)5, 2018.
- 13 Zie bijvoorbeeld PENAL REFORM INTERNATIONAL (PRI) en ASSOCIATION FOR THE PREVENTION OF TORTURE (APT), *Women in detention: a guide to gender-sensitive monitoring*, Genève, 2015.
- 14 Zie o.a. het baanbrekend werk van P. CARLEN, *Alternatives to Women's Imprisonment*, Birkshire, Open University Press, 1990; alsook recentere studies zoals B. CREWE, S. HULLEY en S. WRIGHT, "The Gendered Pains of Life Imprisonment", *British Journal of Criminology* 2017, 1359-1378.
- 15 Waaronder het F.R.S-FNRS onderzoeksproject "*Les nomativités carcérales à l'épreuve du genre*", verkregen door Diane BERNARD en Marie-Sophie DEVRESSE, waar Olivia NEDERLANDT op aangesteld is. Zie het edito van deze FATIK voor een overzicht van lopende onderzoeksprojecten over gender en gevangeniswezen.
- 16 M. RUCHAT, "Filles soumises et garçons obéissants : les figures sexuées de l'enfance à rééduquer – 1860-1960" in A. DAFFLON NOVELLE (ed.), *Filles-garçons. Socialisation différenciée ?*, Grenoble, Presses universitaires de Grenoble, 2006, 145-163; C. PARENT, "Au-delà du silence : les productions féministes sur la criminalité et la criminalisation des femmes", *Déviance et Société* 1992, 297-328; C. CARDI, "Le contrôle social réservé aux femmes : entre prison, justice et travail social", *Déviance et Société* 2007, 3-23.
- 17 C. CARDI, *op. cit.*

verwachte genderrollenpatronen van vrouwen (vb. gewelddadige delicten die als ‘mannelijk’ beschouwd worden, geweld t.a.v. kinderen, ...), worden vrouwen doorgaans strenger gestraft.¹⁸ Dit verschil in omgang met strafbare feiten gepleegd door vrouwen, wordt mede verklaard door de heersende genderspecifieke opvattingen rond criminaliteit en de “zachtere aard” van vrouwen binnen gerechtelijke instellingen.¹⁹

Vrouwen die van hun vrijheid beroofd worden, komen als minderheid terecht in een penitentiaire inrichting waar – net zoals in de vrije samenleving – gendernormen heersen. Dat er een sterke masculiene genderorde heerst in gevangenissen, is reeds uitvoerig beschreven in de literatuur.²⁰ De gendernormen worden tevens versterkt door de strikte scheiding van gedetineerde mannen en vrouwen in penitentiaire inrichtingen.²¹

Deze genderorde volgt een androcentrisch denk-schema (waar de man als referentie genomen wordt) en scheidt zo een hiërarchie en ongeschreven gedragsvoorschriften in de relaties

tussen mannen en vrouwen en tussen hen onderling.²² Penitentiaire inrichtingen zijn hierdoor uitgetekend met de gedetineerde man als referentie, zowel op vlak van infrastructuur, organisatie en regime. Tevens worden typisch masculiene waarden en gedragingen geïnternaliseerd en gereproduceerd door mannelijke gedetineerden, om dit vooropgestelde mannelijke ideaal te kunnen belichamen.²³

Gedetineerde mannen worden als het ware aangemoedigd om binnen deze genderorde gedragingen en uiterlijke kenmerken aan te nemen om te conformeren met een het archetype van de ‘echte man’.²⁴ Deze ‘hegemonische mannelijkheid’ leidt tot een constante verantwoording van de machtspositie van mannen en de ondergeschiktheid van vrouwen.²⁵ Dit betekent dat mannen die niet voldoen aan het mannelijk ideaal onderaan in de sociale hiërarchie van de gevangenis terechtkomen en het risico lopen op geweld vanwege andere mannelijke gedetineerden.²⁶

-
- 18 C. CARDI, *op. cit.*; C. CARDI en G. PRUVOST, *Penser la violence des femmes*, Parijs, La Découverte, 2017, 464 p.; M. JOËL, “La prison de femmes, un puissant relai du modèle contemporain légitime de sexualité féminine”, *Champ pénal/ Penal field* 2016, afl. XIII.
- 19 C. CARDI, *op. cit.*; C. CARDI en G. PRUVOST, *op. cit.*; M.-E. HANDMAN, *Femmes violentées, femmes violentes*, Parijs, Editions Jean-Michel Place, 2003, 132 p.; A. VUATTOUX, *Adolescences sous contrôle. Genre, race, classe et âge au tribunal pour enfants*, Parijs, Presses de Sciences Po, 2021, 192 p.
- 20 N. DE VIGGIANI, “Trying to be something you are not : masculine performances within a prison setting”, *Men and Masculinities* 2012, 271-291; T. KUPERS, “Gender and domination in a prison”, *Western New England Law Review* 2017, 427-447; C. NEWTON, “Gender Theory and Prison Sociology: Using Theories of Masculinities to Interpret the Sociology of Prisons for Men”, *The Howard Journal* 1994, 93-202; D. SABO, T.A. KUPERS en W. LONDON, *Prison Masculinities*, Philadelphia, Temple University Press, 2001, 279 p.
- 21 J. ACKER, “Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations”, *Gender and Society* 1990, 139-158; J. LIPMAN-BLUMEN, “Toward a homosocial theory of sex roles: An explanation of the sex segregation of social institutions”, *Journal of Women and Culture and Society* 1976, 15-31; C. ROSTAING, “La non-mixité des établissements pénitentiaires et ses effets sur les conceptions de genre : une approche sociologique” in I. HEULLANT-DONAT, J. CLAUSTRE, E. LUSSET en F. BRETSCHNEIDER (eds.) *Enfermements. Tome III. Le genre enfermé. Hommes et femmes en milieux clos (XIII-XXe siècle)*, Parijs, Publications de la Sorbonne, 2017, 33-52; L. SOLINI, G. NEYRAND en J.-C. BASSON, “Le surcodage sexué en établissement pénitentiaire pour mineur. Une socialisation en train de se faire”, *Déviance et Société* 2011, 195-215.
- 22 R. CONNELL, *Masculinités. Enjeux sociaux de l'hégémonie*, Parijs, Editions Amsterdam, 2014, 288 p.; N. ORDIONI, “L'androcentrisme : un ethnocentrisme du genre?”, *Babel, Littératures plurielles* 2011, afl. 23, 49-71.
- 23 B. CREWE, “Not Looking Hard Enough: Masculinity, Emotion, and Prison Research”, *Qualitative Inquiry* 2014, 392-403; N. DE VIGGIANI, *op. cit.*; J.W. MESSERSCHMIDT, *Masculinities and Crime: Critique and Reconceptualization of Theory*, Lanham, Rowman and Littlefield, 1993, 256 p.; R. ROBINSON, “Masculinity as Prison: Sexual Identity, Race, and Incarceration”, *California Law Review* 2011, 1309-1408.
- 24 E. GOFFMAN, *The presentation of self in everyday life*, New York, Overlook Press, 1973; Y. JEWKES, “The Use of Media in Constructing Identities in the Masculine Environment of Men's Prison”, *European Journal of Communication* 2002, 205-225; T. KUPERS, *op. cit.*, 432-433; C. NEWTON, *op. cit.*, 198.
- 25 R. CONNELL, *op. cit.*, 74.
- 26 N. DE VIGGIANI, *op. cit.*; T. KUPERS, *op. cit.*; R. RICCIARDELLI, K. MAIER en K. HANNAH-MOFFAT, Strategic masculinities : Vulnerabilities, risk and the production of prison masculinities, *Theoretical Criminology* 2015, 491-513.

Onderzoeksoepzet en methodologie

In deze bijdrage onderzoeken we de implicaties van het minderheidsstatuut (zowel in aantal als op vlak van sociale status) van vrouwen die gedetineerd zijn in penitentiaire inrichtingen die in essentie 'ontworpen zijn voor mannen' waar gendernormen continu gereproduceerd worden door de afzonderlijke opsluiting van mannen en vrouwen. Het gebruik van gender als analytische lens laat ons toe om de binaire tweedeling die tussen de geslachten (mannelijk/vrouwelijk) dat in het gevangenisstelsel wordt gehanteerd bloot te leggen, samen met de bijhorende gendernormen en sociale verwachtingen.²⁷

Aan de hand van interviews en focusgroepen met een steekproef van 88 respondenten bestaande uit gedetineerde vrouwen (n = 28) en mannen (n=26), directieleden (n=8), penitentiaire administratie (Dienst Detentiebeheer (n=3), Cellmade (n=1), Directoraat-Generaal en dienst Research & Development (n=3)), Commissies van Toezicht (CvT; n=10) en externe diensten²⁸ (n=9), onderzochten we in welke mate gendernormen de persoonlijke detentiebeleving en de materiële detentieomstandigheden van vrouwen vorm geven.²⁹ De dataverzameling vond plaats de periode april 2022 – maart 2023. De vraagstelling bij focusgroepen met gedetineerde personen was eerder open, met slechts enkele vaste thema's (detentiebeleving en -regime, rol van gender binnen detentie, interactie met mannelijke en vrouwelijke gedetineerden en personeelsleden) om zo veel mogelijk ruimte te laten voor opkomende thema's. De interviews met de penitentiaire administratie, directieleden, externe diensten en leden van de Commissies van

Toezicht bevatten gerichtere vragen die specifiek gericht waren op hun expertisedomein.

De vrouwelijke en mannelijke gedetineerden konden niet rechtstreeks geselecteerd worden door de onderzoekers en de selectie was afhankelijk van derden (directie, toezichthoudend personeel, leden van een begeleidingscommissie of een externe dienst). Slechts in één gevangenis hebben de onderzoeksters rechtstreeks kunnen rekruteren uit een vooropgestelde lijst. De medewerkers die betrokken waren bij de steekproeftrekking werden gevraagd om vrouwelijke en mannelijke gedetineerden te helpen vinden die bereid waren om aan een individueel interview of focusgroep deel te nemen over genderkwesties en gender gemengde aspecten van detentie. Deze opgelegde manier van werken zorgt ontegensprekelijk voor een vertekening binnen onze steekproef. De meerderheid van de vrouwen die we konden interviewen waren veroordeelden, gemiddeld in de veertig, spraken vlot Frans of Nederlands en leden niet of in beperkte mate aan psychische stoornissen of een verslavingsproblematiek (of hadden deze laatste inmiddels onder controle). Dit kan verklaard worden door het feit dat de medewerkers bij de steekproeftrekking op zoek zijn gegaan naar gedetineerden die zich gemakkelijk konden uitdrukken. Hierdoor werden de meest kwetsbare vrouwelijke gedetineerden wellicht niet bereikt door ons onderzoek. Om de vertekening in de data te compenseren, verkozen we om een groot aantal andere respondenten die actief zijn in detentie te bevragen.

De verdeling van de respondenten over de 9 gevangenis waar zowel vrouwen als mannen gedetineerd zijn, is terug te vinden in tabel 1.

27 L. BERENI, S. CHAUVIN, A. JAUNAIT en A. REVILLARD, *Introduction aux études sur le genre*, Louvain-la-Neuve, de Boeck, 2020, 8.

28 Externe diensten zijn actief in detentie, maar behoren niet tot het penitentiair personeel (vb. Beleidscoördinatoren hulp- en dienstverlening, onderwijscoördinatoren, externe hulp- en dienstverlening ...) O. NEDERLANDT O. en C. REMACLE, "L'aide sociale aux justiciables et aux détenus : un secteur invisibilisé par la complexité institutionnelle belge ?", *Revue de droit pénal et de criminologie* 2019, 379 – 423.

29 Er werd geen data verzameld in de gevangenis van Haren om twee redenen. Enerzijds is deze gevangenis pas sinds november 2022 operationeel en is de werking ervan nog in ontwikkeling. Anderzijds zijn beide auteurs lid van de Commissie van Toezicht van de gevangenis van Haren. Om deontologische-ethische redenen is het voor ons essentieel om dit mandaat niet te vermengen met onze hoedanigheid als onderzoeksters.

Tabel 1. Steekproeftrekking

	Directie	Gedetineerde vrouwen	Gedetineerde mannen	Externe diensten	Leden van CvT's
PI 1	n=1	/	/	n=1	n=1
PI 2	n=1	n=5	/	idem PI 1	n=1
PI 3	n=3	n=4	/	idem PI 1	n=1
PI 4	n=1	n=4	n=4	idem PI 1 + n=2	n=1
PI 5	n=2	n=5	n=5	n=2	n=1
PI 6	/	n=2	n=4	n=2	n=1
PI 7	/	/	/	enkel info via mail	n=2
PI 8	/	n=2	n=7	n=1	n=1
PI 9	/	n=6	n=6	n=1	n=1
Totaal	n=8	n=28	n=26	n=9	n=10

Aanvullend met interviews met Dienst Detentiebeheer (n=3), Cellmade (n=1), Directoraat-Generaal (n=1) en dienst Research & Development (n=2) en observaties in 7 PI's

De gegevens uit de interviews en focusgroepen werden aangevuld met korte observaties geregistreerd in veldnota's tijdens het uitvoeren van het veldwerk in de 7 inrichtingen waar we toegang hadden tot de infrastructuur.

De steekproef bestond ook uit mannelijke respondenten, aangezien de dataverzameling kadert binnen een gezamenlijk onderzoek door beide auteurs³⁰ over gender gemengde aspecten van het gevangenisregime, wat in een later stadium gepubliceerd zal worden. Mannelijke gedetineerden en personeel vormden een essentieel onderdeel van de steekproef: genderdynamieken worden immers zowel door mannen als door vrouwen beleefd en gecreëerd. De ervaringen van mannelijke gedetineerden en hun percepties waren tevens van belang om verschillen en gelijkenissen met de detentiebeleving van vrouwelijke gedetineerden te identificeren, en alle bevroegde mannelijke personeelsleden hadden reeds met vrouwelijke gedetineerden gewerkt. De interviews en focusgroepen werden getranscribeerd en inductief geanalyseerd volgens de algemene principes van Grounded Theory.³¹

Gedetineerde vrouwen vormen een erg heterogene groep met uiteenlopende profielen en ervaringen. Deze bijdrage geeft slechts een algemeen overzicht van hun ervaringen en detentieomstandigheden, zonder specifiek in te kunnen gaan op de veelheid van individuele ervaringen van vrouwen die verschillende kwetsbaarheidsfactoren hebben en/of meervoudig gediscrimineerd kunnen worden op basis van onder andere hun leeftijd, afkomst, seksuele oriëntatie, psychische kwetsbaarheid of beperking. Ook de bijzondere situatie van gedetineerde vrouwen, die zwanger zijn en/of met kind(eren) jonger dan 3 jaar is niet bestudeerd. Tevens werden de meest kwetsbare vrouwelijke gedetineerden wellicht niet bereikt door ons onderzoek, aangezien deelname aan een focusgroep of individueel interview een zekere vorm van zichtbaarheid, taalvaardigheid en mondigheid impliceert.

Opvallende kenmerken in de (zelf)perceptie van gedetineerde vrouwen in Belgische gevangenissen

Gedetineerde mannen en vrouwen delen sommige gelijkaardige kenmerken, in die zin dat zij

³⁰ Voor de gevangenis van Marche-en-Famenne, werden de interviews en focusgroepen gezamenlijk afgenomen met Lola Gauthier, die in het kader van haar doctoraatsonderzoek aan de UC Louvain een langdurige ethnografische studie voert in deze inrichting.

³¹ C. LEJEUNE, *Manuel d'analyse qualitative : Analyser sans compter ni classer*, Louvain-la-Neuve, De Boeck Supérieur, 2019.

algemeen uit kansarme milieus komen, een geschiedenis van familiale moeilijkheden hebben, verslavingsproblemen vertonen, een geschiedenis delen van geweld en misbruik, enzovoort. Gedetineerde vrouwen een specifiek en kwetsbaar profiel hebben. In dit onderdeel situeren we de vier meest prominente kenmerken binnen bestaand onderzoek: slachtofferschap van intrafamiliaal en seksueel geweld, middelengebruik, psychische kwetsbaarheden en moederschap. Hoewel dit niet tot het opzet van ons onderzoek behoorde, bleek tijdens onze data-analyse dat deze onderwerpen opvallend vaak aangehaald werden binnen de bevraagde groep van gedetineerde vrouwen.³² In wat volgt, bespreken we de vier meest opvallende kenmerken van de (zelf)perceptie van gedetineerde vrouwen uit de interviews en focusgroepen en koppelen we deze terug naar bestaande literatuur hieromtrent.

In de eerste plaats blijken de bevraagde gedetineerde vrouwen vaak een moeilijk relationeel verleden te hebben, en soms ook het slachtoffer te zijn geweest van intrafamiliaal of seksueel geweld voorafgaand aan hun detentie. Waar detentie voor sommigen een noodgedwongen breuk van deze problematische relaties kan betekenen³³, blijven andere vrouwen toch in de greep van hun partner (buiten of binnen detentie). Zo gaven directieleden en hulpverleners aan dat gedetineerde vrouwen relaties behouden of nieuwe relaties aangaan die gelijkaardige machtsdynamieken vertonen (bv. een gedetineerde vrouw mag van haar partner niet gaan werken omdat er andere mannen in het atelier zijn). Het voorkomen van abusieve en gewelddadige liefdesrelaties in het leven van

gedetineerde vrouwen werd door Nuytiens als geïdentificeerd als 'relationele kwetsbaarheid' in haar kwalitatief onderzoek naar de profielen van gedetineerde vrouwen in Vlaamse gevangenissen.³⁴ Internationaal onderzoek toont aan dat gedetineerde vrouwen meer sociaal geïsoleerd zijn dan mannen en minder bezoek krijgen. Dit isolement gaat meestal vooraf aan gevangenisstraf, wanneer het delinquentietraject het gevolg is van sociale vervreemding, maar kan ook een gevolg zijn van gevangenisstraf, omdat het leidt tot grotere stigmatisering van vrouwen en bijgevolg tot afstoting door hun familie. Daarnaast komt de overgrote meerderheid van de vrouwen in detentie met een geschiedenis van fysiek, seksueel of psychologisch misbruik.³⁵ Hoewel sommige mannelijke gedetineerden gelijkaardige ervaringen hebben, is het aandeel vrouwelijke gedetineerden dat dergelijk misbruik of geweld heeft meegemaakt veel hoger.³⁶

Ten tweede spraken opvallend veel bevraagde gedetineerde vrouwen, penitentiair personeel en externe diensten van de verslavingsproblematiek van gedetineerde vrouwen. Slechts enkele bevraagde vrouwen spraken zelf over hun drugsverleden, de meerderheid van gedetineerde vrouwen deelden getuigenissen over het druggebruik van andere gedetineerde vrouwen. Meerdere hulpverleners deelden de perceptie dat er maar weinig gedetineerde vrouwen geen verleden of huidig probleem van middelengebruik hebben. Voorgaand onderzoek naar middelengebruik bij gedetineerden in Vlaamse gevangenissen toont echter een genuanceerder beeld: 56,9% van de bevraagde gedetineerde vrouwen had ooit drugs gebruikt in hun leven, wat bovendien

32 Voor gericht onderzoek naar het profiel van gedetineerde vrouwen, verwijzen we naar het lopend onderzoek van criminologe Valentine DOFFINY (ULiège) over het profiel van gedetineerde vrouwen in Waalse en Brusselse gevangenissen.

33 Detentie als een soort toevluchtsoord voor gedetineerde vrouwen is reeds beschreven in de literatuur, zie o.a. S. BUCERIUS, K.D. HAGGERTY en D.T. DUNFORD, "Prison as temporary refuge: amplifying the voices of women detained in prison", *British Journal of Criminology* 2021, 519-537.

34 A. NUYTIENS, "Het levensverhaal en (jeugd)delinquentie traject van vrouwelijke gedetineerden", *FATIK* 2012, afl. 134, 22.

35 M. LEIGY en K. REED, "A Woman's Life Before Serving Life: Examining the Negative Pre-incarceration Life Events of Female Life-Sentenced Inmates", *Women and Criminal Justice* 2014, 302-22; K.P. MOLONEY, B.J. VAN DEN BERGH en L.F. MOLLER, "Women in prison: The central issues of gender characteristics and trauma history", *Public Health* 2009, 426-430.

36 G. RICORDEAU, *Pour elles toutes. Femmes contre la prison*, Montréal, Lux Editeur, 2019; B. CREWE et al., *op. cit.*

niet significant verschilde van mannelijke gedetineerden.³⁷ In kwalitatief onderzoek naar de levensverhalen van vrouwelijke gedetineerden kwam een verleden van druggebruik echter ook vaak terug als kwetsbaarheidsfactor.³⁸ Uit onderzoek blijkt dat de verslavingsproblematiek vaak voor detentie aanwezig was en dat vrouwen traumatische ervaringen van misbruik regelmatig als de belangrijkste oorzaak van hun middelengebruik identificeren.³⁹ Hoewel tot de helft van gedetineerde vrouwen in detentie hun gebruik soms hebben kunnen stopzetten, kunnen negatieve ervaringen gedurende de detentieperiode er net ook voor zorgen dat vrouwen teruggrijpen naar medicatie of illegale verdovende middelen als coping mechanisme.⁴⁰

Ten derde kwam de aanwezigheid van (al dan niet complexe en zware) psychische problemen sterk naar voren in de gesprekken met vrouwelijke gedetineerden, directieleden en hulpverleners.

Een deel van de bevraagde hulpverleners en directieleden deelden de perceptie dat gedetineerde vrouwen allemaal in meer of mindere mate leiden aan een psychische problematiek. Voor hulpverleners kan deze perceptie mede verklaard worden door het feit dat zij vaker in contact komen met vrouwen die een hulpvraag hebben omwille van deze problematiek. Maar ook gedetineerde vrouwen haalden in gesprekken regelmatig de psychische klachten van hun medegedetineerden aan. In afdelingen waar geïnterneerde vrouwen samen worden

gehuisvest met gedetineerden, kan de perceptie van ernstige psychische stoornissen.

Deze bevinding ligt volledig in lijn met de resultaten van eerder kwantitatief onderzoek naar psychiatrische morbiditeit in Vlaamse gevangenen, die voor vrouwen een significant hogere prevalentie van één of meerdere psychiatrische diagnoses aantoonde dan voor mannelijke gedetineerden.⁴¹ Psychische problemen werden ook als bron van individuele kwetsbaarheid geïdentificeerd in Nuytiens' profielstudie van gedetineerde vrouwen in Vlaamse gevangenen. Voorgaand onderzoek naar suïciderisico toonde bovendien aan dat gedetineerde vrouwen in Vlaamse gevangenen proportioneel een hoger suïciderisico vertonen dan mannelijke gedetineerden, in vergelijking met het risico in de vrije samenleving.⁴² Ook internationaal onderzoek geeft aan dat gedetineerde vrouwen proportioneel meer getroffen worden door geestelijke gezondheidsproblemen en ze hogere prevalenties van zelfverminking en zelfmoord vertonen.⁴³

Tot slot speelt moederschap ook een belangrijke rol in de beleving van gedetineerde vrouwen. Gedetineerde vrouwen zijn in vergelijking met mannen vaker ouders, dragen vaker de zorglast voor hun kind(eren) en lijken deze scheiding pijnlijker te ervaren dan mannen.⁴⁴ Uit onderzoek in Vlaamse gevangenen bleek reeds dat de meerderheid van gedetineerde vrouwen één of meerdere kinderen heeft, en regelmatig ook de verantwoordelijken zijn voor de zorg van hun

37 L. FAVRIL en F. VANDER LAENEN, "Predictoren van druggebruik tijdens de detentieperiode: data van 1326 gedetineerden uit 15 Vlaamse gevangenen", *Panopticon* 2018, 300.

38 A. NUYTIENS, "Het levensverhaal en (jeugd)delinquente traject van vrouwelijke gedetineerden", *op. cit.*, 22.

39 K.P. MOLONEY et al., *op. cit.*

40 A. NUYTIENS, "Het levensverhaal en (jeugd)delinquente traject van vrouwelijke gedetineerden", *op. cit.*, 22; L. FAVRIL, "Drug use before and during imprisonment: Drivers of continuation", *International Journal of Drug Policy* 2023, afl. 115; S.M. MALLOCH, "Drug use, Prison, and the Social Construction of Femininity", *Women's Studies International Forum* 1999, 349-358.

41 L. FAVRIL, F. VANDER LAENEN en K. AUDENAERT, "Psychiatrische morbiditeit bij gedetineerden in Vlaanderen", *Panopticon* 2017, 235.

42 L. FAVRIL en F. VANDER LAENEN, "Psychiatrische morbiditeit bij gedetineerden in Vlaanderen", *NEURON* 2018, afl. 23, 22.

43 B. CREWE et al., *op. cit.*

44 *Ibid.*

kind(eren).⁴⁵ Moederschap bracht voor verschillende gedetineerden uit ons onderzoek een belangrijk verantwoordelijkheidsbesef, schuldgevoel en/of motivatie met zich mee. Deze vrouwen wensden te allen kosten te vermijden dat hun kinderbezoek of familiaal bezoek geannuleerd zou worden of ze naar een andere gevangenis verplaatst zouden worden uit besef voor de gevolgen hiervan voor de relatie met hun kind(eren). Bovendien gaven enkele hulpverleners aan dat het welzijn van hun kinderen de voornaamste zorg is van de meerderheid van vrouwen die zij begeleiden. Dat vrouwen bijna vanzelfsprekend als zorgfiguur voor jonge kinderen worden gezien, blijkt ook uit het bestaan van moeder-kind afdelingen en de afwezigheid van vader-kind afdelingen. De penitentiaire administratie gaf immers aan dat het in principe mogelijk zou zijn voor mannen om met hun kind onder de drie jaar in detentie te verblijven, maar dat dit nog nooit gebeurd is omdat hier tot op heden nog nooit de nood voor is geweest.

De hierboven besproken kenmerken schetsen een bijzonder multidimensionaal kwetsbaar beeld van gedetineerde vrouwen, in lijn met de profielstudie van Nuytiens.⁴⁶ Deze kwetsbaarheid wordt echter niet altijd in de praktijk erkend door penitentiair personeel, wegens het problematisch gedrag (bv. conflicten veroorzaken, verbaal en fysiek geweld, weerspanning t.a.v. personeel) van vrouwen binnen de penitentiaire inrichting die deze kwetsbaarheid overschaduwet. Een directielid van een gevangenis getuigt: *“Het zijn maatschappelijk kwetsbare dames, absoluut, maar in hun gedrag zijn ze hier zo manipulatief dat ik ze soms niet als zwak niet meer zie. (...) Ik probeer niet in een oordeel te zitten, maar ik beschouw ze absoluut niet als zwak in de gevangenis.”*

Het minderheidsstatuut van gedetineerde vrouwen in gender gescheiden inrichtingen

Het feit dat vrouwen slechts 4% uitmaken van de populatie gedetineerden heeft belangrijke implicaties voor de organisatie van hun detentie, zowel op vlak van infrastructuur als op vlak van regime. Naast deze numerieke minderheid, komen vrouwen tevens terecht in een beperkt aantal inrichtingen, waar voornamelijk mannen gedetineerd zijn en er een masculiene genderorde heerst (zoals hierboven besproken). In dit onderdeel gaan we dieper in op de gevolgen van gender gescheiden detentie, gecombineerd met het minderheidsstatuut van gedetineerde vrouwen.

Afzonderlijke opsluiting van gedetineerde vrouwen in 9 penitentiaire inrichtingen

In België bestaan er heden 9 (op de 34⁴⁷) penitentiaire inrichtingen met een vrouwenafdeling, waar telkens ook mannelijk gedetineerden gehuisvest worden. Deze zijn verspreid over 7 van de 10 provincies van het land en een in Brussel.

De geografische spreiding van de inrichtingen vergroot bovendien de kans dat zij worden opgesloten op plaatsen die ver verwijderd zijn van de plaats waar hun familieleden wonen en hun plaats van re-integratie. Vrouwen ver van hun sociale omgeving opsluiten, draagt bij tot sociaal isolement, wat gedetineerde vrouwen disproportioneel meer treft dan hun mannelijke tegenpartijen.⁴⁸ Nochtans zijn de meeste gevangenis met een vrouwenafdeling centraal gelegen: 6 inrichtingen bevinden zich immers in de provinciehoofdsteden of in de hoofdstad, wat de bereikbaarheid ervan aanzienlijk vergroot en

45 A. NUYTIENS, “Het profiel van moeders in de gevangenis: toch niet zo stereotiep? Reflecties over implicaties voor onderzoek en beleid”, *FATIK* 2016, afl. 156, 14-15.

46 A. NUYTIENS, “Het levensverhaal en (jeugd)delinquente traject van vrouwelijke gedetineerden”, *op. cit.*, 20-31.

47 Excl. detentie- en transitiehuizen, en zonder de Inrichting ter Bescherming van de maatschappij in Paifve.

48 G. RICORDEAU, *op. cit.*; C. ROSTAING, “La non-mixité des établissements pénitentiaires et ses effets sur les conceptions de genre : une approche sociologique”, *op. cit.*

dit isolement kan beperken.⁴⁹ Ook op vlak van contact met kinderen, kan deze geografische spreiding belangrijke gevolgen hebben. Zo gaven medewerkers van de penitentiaire administratie aan dat *“veel dames verkiezen om in de buurt te blijven van waar ze wonen. Ook voor bezoek van hun echtgenoot of hun kinderen. We zien dikwijls toestanden met kinderen van gedetineerden die geplaatst zijn en waar dat de pleegouders of een andere instantie mee moet op bezoek komen. Je ziet ook vaak dat die instanties dat alleen willen doen als die in de buurt zijn.”* Volgens de penitentiaire administratie kunnen de geografische spreiding en de gewenste nabijheid met kinderen mede verklaren waarom vrouwen meestal hun volledig detentietraject afleggen in de gevangenis waar ze in voorlopige hechtenis opgesloten werden.

Vrouwen worden steeds in aparte vrouwenafdelingen opgesloten in deze 9 inrichtingen, waar de meerderheid van de gedetineerde populatie uit mannen bestaat. De Basiswet voorziet immers drie principes van scheidingen binnen de populatie gedetineerden: scheiding naar geslacht, scheiding van personen in voorlopige hechtenis van veroordeelden, en scheiding van gedetineerden die, gelet op hun leeftijd, hun lichamelijke of geestelijke gezondheidstoestand, een bijzondere opvang behoeven.⁵⁰ De afzonderlijke opsluiting van gedetineerde vrouwen en mannen, wordt in internationale teksten gerechtvaardigd in naam van de bescherming van vrouwen tegen geweld door mannen, gelet op hun kwetsbaar profiel.⁵¹ De European Prison Rules staan echter een uitzondering toe om mannelijke en vrouwelijke gevangenen in staat te stellen samen aan bepaalde activiteiten deel te nemen⁵²; dergelijke

gender gemengde activiteiten worden ook in bepaalde inrichtingen in België georganiseerd. In de praktijk wordt in België enkel de scheiding tussen gedetineerde mannen en vrouwen systematisch gerespecteerd in de organisatie van penitentiaire inrichtingen⁵³, vaak ten koste van de voorgeschreven scheiding tussen verdachten en veroordeelden, en de afzondering van gedetineerden met een psychische stoornis.

Allemaal samen opgesloten

In de meerderheid van de penitentiaire inrichtingen betekent het feit dat er maar één vrouwenafdeling is dat vrouwen van alle profielen (verdachten, beklaagden, veroordeelden, geïnterneerden, gedetineerden met psychische problemen) allemaal samen worden opgesloten in dezelfde afdeling. Enkel in de drie grootste gevangenissen van het land, Brugge, Haren en Lantin, biedt de infrastructuur de mogelijkheid om vrouwen met verschillende profielen in afzonderlijke vleugels of leefeenheden onder te brengen. Het feit dat gedetineerden in voorlopige hechtenis en veroordeelden samen gehuisvest worden, al dan niet met geïnterneerden komt ook bij mannelijke gedetineerden. Deze situatie is echter vrijwel algemeen voor vrouwen, terwijl zij slechts een deel van de mannen treft.

Gezamenlijke opsluiting van veroordeelde en verdachte/beklaagde vrouwen

Een bijkomende vaststelling is dat 3 van de 9 inrichtingen waar vrouwen opgesloten worden, verouderde 19e-eeuwse overbevolkte arresthuizen in stadskernen betreffen (Antwerpen,

49 Qua bereikbaarheid met het openbaar vervoer, bevinden zich echter slechts 3 inrichtingen in de stadskernen: Antwerpen, Bergen en Gent. Gevangenissen zoals Lantin, Marche-en-Famenne en Hoogstraten zijn daarentegen erg moeilijk bereikbaar zonder eigen voertuig.

50 Art. 11 en 15 §1 Basiswet van 12 januari 2005 betreffende het gevangeniswezen en de rechtspositie van de gedetineerden, BS 1 februari 2005 (hierna “Basiswet”).

51 Regel 11.a Nelson Mandela Rules; Regel 18.8 European Prison Rules; Commentaar bij Regel 18 van de European Prison Rules, p. 48.

52 Regel 18.9 European Prison Rules; Commentaar bij Regel 18 van de European Prison Rules, p. 48.

53 met enkele uitzonderingen van gender gemengde activiteiten: dit vormt het onderwerp van een apart onderzoek van beide auteurs dat gepresenteerd werd op het colloquium *“Institutions & mixité de genre : une contrainte, un choix, une opportunité ?”* op 17 mei 2023.

Bergen en Gent). De overbevolking en de verouderde toestand van deze gebouwen leidt tot een verslechtering van de detentieomstandigheden, zowel voor de gedetineerde mannen en vrouwen die er verblijven. Enkel in de gevangenis van Hoogstraten worden veroordeelde vrouwen apart opgesloten. De andere 5 inrichtingen fungeren zowel als arresthuis en als strafhuis. Ten tijde van de dataverzameling van dit onderzoek, waren de meeste vrouwenafdelingen overbevolkt t.a.v. hun theoretische capaciteit.⁵⁴ Het mengen van gedetineerden in voorlopige hechtenis met veroordeelden heeft een belangrijke impact op de detentiebeleving van beide groepen.

In het algemeen ervaren mensen in voorlopige hechtenis stress en angst ten gevolge van hun aankomst in een soms onbekende gevangenisomgeving en de onzekerheid over hun lot in afwachting van hun proces, terwijl veroordeelde gedetineerden zich over het algemeen meer bekommeren over hun detentieomstandigheden en onzekerheid en stress ervaren in het kader van hun detentieplan en hun dossier voor de strafuitvoeringsrechtbank.⁵⁵ Deze discrepantie tussen de prioriteiten en bezorgdheden van beide groepen, kan het samenleven bijzonder moeilijk maken. De vrouwelijke veroordeelden uit onze steekproef gaven aan dat zij regelmatig de adviserende en begeleidende rol van psycholoog of maatschappelijk werker op zich nemen ten aanzien van de inkomende vrouwen, mede door het ervaren gebrek aan onthaal bij het binnenkomen van de gevangenis. Zo gaven veroordeelde vrouwen aan dat veel aspecten van het dagelijks functioneren van de gevangenis onvoldoende aan nieuwkomers worden toegelicht wegens tijdsgebrek van het personeel, waardoor zij het aanspreekpunt

worden voor vragen. Dit zorgt voor een bijkomende mentale last voor veroordeelde vrouwen die zwaar kan doorwegen en als vermoeiend wordt ervaren.

Daarnaast wordt de populatie van gedetineerden in voorlopige hechtenis gekenmerkt door een grote *turnover*. Dit zorgt ervoor dat er vaak nieuwe vrouwen aankomen en snel weer vertrekken. Voor veroordeelde vrouwen heeft dit ook implicaties voor het delen van duocellen: in deze gevallen wisselen veroordeelde vrouwen regelmatig van celgenote, wat steeds aanpassingen van hen vraagt.

Sommige bevroegde gedetineerde vrouwen gaven echter wel aan dat het terechtkomen in een kleinere vrouwenafdeling een gevoel van zekerheid en veiligheid kan geven, vooral in voorlopige hechtenis of in het begin van een eerste detentieperiode. Het omringd worden door een groep van vrouwelijke *peers* die hen advies kunnen geven, wordt door nieuwkomers veelal positief ervaren. Zij hebben in sommige gevallen bovendien toegang tot het aanbod aan werk en activiteiten voor veroordeelde vrouwen, wat bij mannen in voorlopige hechtenis niet het geval is.

Gezamenlijke opsluiting met geïnterneerden en vrouwen met psychische problemen

Personen met een psychiatrische problematiek worden ofwel geïnterneerd⁵⁶ in een inrichting of afdeling ter bescherming van de maatschappij, in een forensisch psychiatrisch centrum (FPC) of een erkende inrichting die is georganiseerd door een privé-instelling, ofwel worden zij zonder het statuut van geïnterneerde als gedetineerden

54 De opening van de gevangenis van Haren heeft er inmiddels voor gezorgd dat er in Brussel geen overbevolkte vrouwenafdelingen meer zijn, en de overbevolking van de vrouwenafdeling in Antwerpen gedaald is, wegens overplaatsingen van Antwerpen naar Haren.

55 Gedetineerden in voorlopige hechtenis evalueren het leefklimaat gemiddeld ook lager dan gedetineerden in de strafuitvoeringsfase door het beperktere aanbod aan dagbestedingsactiviteiten en het meer voorkomen van gesloten regimes; H. PALMEN, A.Q. BOSMA en E.H.J.C. VAN GINNEKEN, "Het leefklimaat in Nederlandse penitentiaire inrichtingen: de Life in Custody-studie", *PROCES* 2019, 20-36.

56 De internering geschiedt volgens de cumulatieve voorwaarden zoals geformuleerd in art. 9 Wet van 5 mei 2014 betreffende de internering, *BS* 9 juli 2014.

in psychiatrische afdelingen van bestaande gevangenissen geplaatst.⁵⁷ Uitgezonderd privé-instellingen, het FPC Antwerpen, de toekomstige psychiatrische afdeling van Haren voor vrouwen en de afdelingen ter bescherming van de maatschappij (ABM) van de gevangenissen van Brugge en Gent⁵⁸, bestaan er geen infrastructuren om geïnterneerde vrouwen of gedetineerde vrouwen met psychiatrische problemen onder te brengen. Bijgevolg worden deze profielen dus samen opgesloten met andere gedetineerde vrouwen. Voor de vrouwen met een psychiatrische problematiek, beperkt dit aanzienlijk de toegang tot de nodige psychische zorg en ondersteuning die wel voorzien zijn in infrastructuren voor mannen.

Voor de vrouwen zonder psychiatrisch ziektebeeld heeft dit ook belangrijke gevolgen: de bevraagde vrouwen maakten melding dat vrouwen met psychiatrische aandoeningen zorgen voor geluidsoverlast (geroep en gebonk 's nachts en overdag), de activiteiten verstoren en hen een onzekerheidsgevoel bezorgen door hun soms onvoorspelbaar en agressief gedrag. Een gedetineerde vrouw getuigt over haar ervaring met een celgenote het volgende: *“Ja, die had psychoses, waanbeelden. Die was onder invloed... Maar dat ging gewoon niet. Die zat binnen, ik moest gaan werken, die hield mij heel de nacht wakker, en echt raar doen.”*

Vrouwenafdelingen: ‘een gevangenis binnen de gevangenis’?

Wat regelmatig terugkwam in onze interviews met gedetineerden en met personeel, zijn de grote verschillen in detentieomstandigheden

tussen de verschillende penitentiaire inrichtingen, maar ook tussen de verschillende afdelingen binnen eenzelfde gevangenis. Een afdeling (of ‘kwartier’, ‘vleugel’, ‘leefeenheid’) is soms nog onderverdeeld in verschillende verdiepingen of ‘secties’, afhankelijk van de infrastructuur van de inrichting. Het viel op dat bepaalde afdelingen die voorzien zijn voor een specifieke groep gedetineerden (vb. vrouwenafdelingen, afdelingen voor specifieke profielen van gedetineerden zoals werkende gedetineerden of drugsvrije afdelingen) vaak bewaakt worden door dezelfde groep van bewakingspersoneel en een eigen cultuur ontwikkelen. Een volledige analyse van deze dynamieken valt volledig buiten de scope van dit artikel, maar we wensen wel in te gaan op het aparte en eigen aspect van deze vrouwenafdelingen.

Vrouwenafdelingen werden door penitentiair personeel en door gedetineerden meermaals ‘een gevangenis binnen de gevangenis’ genoemd, omdat zij op veel vlakken onafhankelijk functioneren van de rest van de gevangenis. Zo hebben vrouwenafdelingen een aparte wandeling, vaak aparte spreekruimtes en lokalen, een eigen werkatelier, wat bijdraagt tot het ontwikkelen van een ‘eigen’ regime en cultuur. Het beschikken over een eigen werkatelier kan als positief gevolg hebben dat vrouwen algemeen sneller aan werk geraken binnen de gevangenis dan mannen, omdat er proportioneel een groter (maar vaak minder gevarieerd) aanbod is dan voor gedetineerde mannen. Daarnaast zijn vrouwenafdelingen vaak ook ruimtelijk afgezonderd van de rest van de gevangenis. Enerzijds wordt dat in sommige gevangenissen (Marche-en-Famenne en Hasselt) verklaard door het feit dat

57 Art. 4 KB van 17 augustus 2016 tot uitvoering van de bepalingen van de basiswet van 12 januari 2005 betreffende het gevangeniswezen en de rechtspositie van de gedetineerden inzake de bestemming van de gevangenissen en de plaatsing en de overplaatsing van de gedetineerden, *BS* 29 augustus 2019 ; Collectieve brief nr. 140septies van 27 april 2023 betreffende de instructies omtrent de wet van 5 mei 2014 betreffende de internering.

58 Collectieve brief nr. 140septies van 27 april 2023 betreffende de instructies omtrent de wet van 5 mei 2014 betreffende de internering. In de ABM van Brugge zijn er 38 plaatsen voor vrouwen voorzien, in de ABM van Gent zijn er 30 plaatsen voor mannen en 5 voor vrouwen voorzien. Uit onze interviews blijkt dat er in Brugge toch profielen van niet-geïnterneerde vrouwen in de ABM verblijven, wat verder onderzoek behoeft. Dit zou immers strijdig zou zijn met de wettelijke bepalingen hieromtrent. Voor toelichting over het verschil tussen de psychiatrische afdelingen en de ABM, zie *Vr. en Antw. Kamer*, Vr. nr. 55-2-001619, 17 januari 2023 (C. HUGON, antw. V. VAN QUICKENBORNE).

deze afdelingen oorspronkelijk bedoeld waren voor gedetineerden in beperkte detentie⁵⁹, en ze zich dicht bij de ingang bevinden met minder infrastructuur voor dagbesteding. Anderzijds zijn sommige vrouwenafdelingen (nl. in Bergen en Hoogstraten) later toegevoegd waardoor ze ver van het centrum en de voorzieningen van de gevangenis gelegen zijn, maar dicht bij de buitenmuur.

Omdat bepaalde centrale diensten (medische dienst, PSD, ...) en infrastructuren (werkhuizen, sportzalen, spreekruimtes en bezoeksalen) zich dicht bij de mannenafdeling bevinden, kan de afzondering van de vrouwenafdeling de toegang hiertoe bemoeilijken. Gedetineerden vrouwen worden zelden toegelaten om hun eigen afdeling te verlaten zonder begeleiding van personeel, terwijl gedetineerde mannen zich wel vrij in het cellulair gedeelte kunnen verplaatsen.

Gezien het veelvoorkomende personeelstekort en de hoge werklust van het bewakingspersoneel, kunnen bepaalde bewegingen uitgesteld of beperkt worden. Meerdere gedetineerde vrouwen gaven aan dat de geografische afzondering soms de duur van de toegang tot een arts verlengde omdat ze niet altijd tot aan de medische dienst geraakten of dat de betrokken diensten zich niet tot aan de vrouwenafdeling verplaatsten. Een directielid gaf tevens aan dat het kon gebeuren dat vrouwen “vergeten” worden en “na de mannen komen” gezien hun numerieke minderheid. Het directielid onderstreepte hier dat dit geen discriminatie uitmaakte o.b.v. geslacht, maar dat dit een praktisch gevolg was van de organisatie van deze gevangenis.

Omdat onze bevindingen hieromtrent afhankelijk zijn van de schaal van de vrouwenafdelingen, maken we het conceptueel onderscheid tussen kleine, middelgrote en grote vrouwenafdelingen.

Kleine vrouwenafdelingen (minder dan 30 plaatsen)

De twee kleinste vrouwenafdelingen vinden we terug in de gevangenissen van Hoogstraten en van Marche-en-Famenne. Beide afdelingen genieten van een redelijk recente infrastructuur: de vrouwenafdeling van Hoogstraten ligt in een volledig gerenoveerd gebouw, afgezonderd van het historisch kasteel, en de gevangenis van Marche-en-Famenne werd in 2014 gebouwd. Beide vrouwenafdelingen zijn klein, volledig apart gelegen van de mannenafdeling(en) en hebben in vergelijking een (zeer) kleine wandeling. Er is geen sportinfrastructuur voorzien voor de vrouwen in deze afdelingen, behalve enkele fitnessstoelstellen in de gemeenschappelijke ruimte. Beide inrichtingen functioneren met een opendeur-regime, waarbij de gedetineerde vrouwen vrij mogen rondlopen binnen de afdeling gedurende bepaalde tijdstippen. Dit zorgt voor meer bewegingsruimte, maar de bevraagde gedetineerde vrouwen gaven ook aan dat hun intimiteit (vb. in geval van toiletbezoek of bij voorkeur om alleen te zijn) op die momenten niet altijd gerespecteerd wordt, wat tot spanningen kan leiden. Hoewel vrouwen in principe de mogelijkheid hebben om hun deur te sluiten, worden de open deuren soms als invasief ervaren, zoals blijkt uit volgend citaat uit een focus groep met gedetineerde vrouwen:

“Als gij op cel zijt... ja dan komen sommige mensen. Sommige hebben nog niet het fatsoen om te kloppen en te wachten totdat je zegt ‘ja’. Dan zitten gij op de toiletten en dan ineens hup die deur open.. (...) De deur opengooien, een hele uitleg beginnen en dan denkt ge.. maar ik zit op het toilet, zien jullie da ni? Aleja. En die laten dan soms ook gewoon de deur openstaan.”

Opvallend is dat de meerderheid van de activiteiten (werk, opleiding, sport, cultuur) in

⁵⁹ Strafvuiteringsmodaliteit waarbij de gedetineerden op regelmatige wijze overdag de strafinrichting mag verlaten gedurende maximum twaalf uur per dag in het kader van professionele, opleidings- of familiale belangen, zoals bepaald in art. 21 Wet van 17 mei 2006 betreffende de externe rechtspositie van de veroordeelden tot een vrijheidsstraf en de aan het slachtoffer toegekende rechten in het raam van de strafvuitvoeringsmodaliteiten, BS 15 juni 2006.

deze inrichtingen gemengd, m.a.w. samen met gedetineerde mannen, wordt georganiseerd. De reden hiertoe is tweeledig. Enerzijds geven penitentiair personeel en externe diensten aan dat het organisatorisch niet mogelijk is om een gelijkwaardig aanbod aan dagbesteding en activiteiten te voorzien voor de kleine groep vrouwen. Aanbodverstrekkers organiseren immers activiteiten vanaf een bepaald aantal deelnemers, een aantal dat niet bereikt kan worden door de groep vrouwen alleen. Anderzijds wordt het principe van normalisering ook sterk geponeerd als argument voor gemengde activiteiten.⁶⁰

Middelgrote vrouwenafdelingen (tussen 30 en 65 plaatsen)

De middelgrote vrouwenafdelingen zijn gelegen in de gevangenissen van Antwerpen, Bergen, Gent en Hasselt. Opvallend is dat 3 van deze 4 inrichtingen klassieke 19e-eeuwse Ducpétiaux-gevangenissen zijn die hoofdzakelijk als arresthuis dienen. Enkel Hasselt is anders opgebouwd en opende haar deuren in 2005. In deze vier gevangenissen zijn de vrouwenafdelingen ruimtelijk volledig afgezonderd van de mannenafdelingen en beschikken de vrouwen proportioneel over minder ruimte. Door deze afzondering en kleinere schaal bestaat in deze vrouwenafdelingen sterk het gevoel van 'een gevangenis binnen een gevangenis' met een autonoom functioneren en steeds dezelfde groep gedetineerde vrouwen en vast bewakingspersoneel, wat meermaals als 'benauwd' en 'bedrukkend' benoemd werd door zowel gedetineerde vrouwen als penitentiair personeel. Het regime voor alle vrouwen in deze afdelingen is gesloten, behalve voor één groep vrouwen in Hasselt die zich expliciet engageren om bepaalde bijkomende gedragsvoorschriften te respecteren en engagementen op te nemen.

Alle infrastructuur is apart voorzien en er worden geen gender gemengde activiteiten georganiseerd, met uitzondering van bepaalde

vormingsactiviteiten in Vlaamse gevangenissen. In Bergen is er geen sportinfrastructuur voorhanden voor vrouwen, in Antwerpen en Hasselt heeft de vrouwenafdeling een eigen fitnessruimte en in Gent kunnen de vrouwen gebruikmaken van de fitnessapparatuur van de mannenafdeling op afzonderlijke tijdstippen. Ook het werkaanbod is volledig gescheiden (met uitzondering van één man die samen met vrouwen werkt in de personeelskantine in Hasselt). De werkateliers voor de vrouwen bevinden zich op de vrouwenafdeling en het werkaanbod voor gedetineerde vrouwen wordt gekenmerkt door huishoudelijk werk dat past binnen klassieke genderrollen: was-, naai-, strijk- en plooiatelier en het kuisen van gemeenschappelijke ruimtes (maar niet bij de mannen). De wandelingen zijn steeds anders dan die van de mannenafdelingen (kleiner of bevatten meer groen) en dienen soms ook voor het kinderbezoek.

Grote vrouwenafdelingen (meer dan 65 plaatsen)

De situatieschets voor vrouwen die gedetineerd zijn in de gevangenissen van Brugge, Haren en Lantin verschilt van de kleine en middelgrote vrouwenafdelingen. In deze drie grootste vrouwenafdelingen van het land zorgt de schaal-grootte ervoor dat de infrastructuur van de vrouwenafdeling gelijkaardig is aan die van de mannenafdeling. De vrouwenafdelingen van deze drie gevangenissen zijn tevens de enigen die voorzien zijn van cellen die moeders met hun kind jonger dan 3 jaar kunnen huisvesten, de zgn. moeder-kind afdelingen. Daarnaast bieden de gevangenissen van Haren, Lantin en Brugge de mogelijkheid om vrouwen met aparte profielen in verschillende vleugels of leefeenheden onder te brengen. De wandelingen van deze vrouwenafdelingen is even groot als die van de mannenafdelingen. Deze vrouwenafdelingen zijn uitgerust met een eigen volwaardige sportinfrastructuur, werkhuizen, soms een eigen

60 Zie O. NEDERLANDT en A. VANLIEFDE, "Le travail et les activités en mixité pour les personnes détenues dans les prisons belges : une avancée vers la normalisation sous haute surveillance", presentatie tijdens het colloquium "Institutions & mixité de genre : une contrainte, un choix, une opportunité ?" van 17 mei 2023.

bezoekzaal en de aanwezigheid van bepaalde diensten (vb. PSD, ...).

Door de grootte van de vrouwenafdelingen functioneren deze ook volledig autonoom van de mannenafdelingen, maar beschikken vrouwen wel over meer ruimte voor zichzelf en toegang tot sport, opleidingen en werk. Omdat de groep vrouwen groter is, kan het aanbod aan onderwijs, sportieve en culturele activiteiten bovendien enkel voor vrouwen georganiseerd worden. Indien er toch gender gemengde activiteiten georganiseerd worden, is dit niet uit logistieke noodzaak om een groep te 'vullen', wel indien het gezamenlijk verloop van de activiteit *in se* als wenselijk beschouwd wordt.

Qua regime bestaan er enkele verschillen tussen de grote penitentiaire inrichtingen. Waar er in de vrouwenafdeling in Brugge enkel een gemeenschappelijke maaltijd 's avonds wordt georganiseerd, bestaat er in Haren een opendeurregime in bepaalde leefeenheden. De gevangenis van Lantin voorziet sinds januari 2023 voor ongeveer de helft van de gedetineerde (vooral veroordeelde) vrouwen een opendeurregime.

Onderliggende genderaspecten van detentie en implicaties voor gedetineerde vrouwen

Uit het voorgaande onderdeel is duidelijk dat de materiële detentieomstandigheden van vrouwen sterk getekend worden door hun afzonderlijke opsluiting en de aangeboden diensten en infrastructuur in de vrouwenafdelingen. Hoewel het argument van de 'numerieke minderheid' regelmatig wordt aangewend door de meerderheid van de respondenten om de verschillen in behandeling tussen mannen en vrouwen in detentie te rechtvaardigen, blijkt uit ons empirisch onderzoek dat deze verschillen niet alleen in het licht van het statistische argument kunnen worden

verklaard. Daarom analyseren we in dit onderdeel onze bevindingen door een genderlens, om onderliggende genderdynamieken bloot te leggen.

De specifieke ervaringen van vrouwelijke gedetineerden en het verschil in behandeling vloeien voort uit een onderhuidse genderdimensie binnen de organisatie en infrastructuur van de gevangnissen. In wat volgt, gaan we dieper in op de concrete implicaties van genderstereotypen in het gevangeniswezen op de detentiebeleving van gedetineerde vrouwen. Enerzijds zorgt dit voor genderongelijkheid, waarbij in deze masculiene instituties slechts in beperkte mate of zelfs helemaal geen rekening wordt gehouden met de profielen en behoeften van vrouwen, met name op het gebied van gezondheid. Anderzijds bepaalt de binaire man-vrouw dichotomie in belangrijke mate de detentiebeleving van vrouwen, gezien deze voortvloeit uit een masculiene genderorde, die beide geslachten in een tegengestelde relatie associeert met bepaalde waarden en kenmerken (kracht-zwakke, rede- emotie, individualisme-altruïsme, openbaar-privé, ...). Zo worden vrouwen geassocieerd met huishoudelijk werk en zijn ze meer opgesloten in de private ruimte van hun kamer en cel, ze worden als minder gevaarlijk beschouwd, maar zijn niettemin onderworpen aan een grotere controle, met name over hun lichaam, dat als lustobject wordt aanzien. Ten slotte viel ons op hoe penitentiair personeel, externe diensten, maar ook gedetineerde vrouwen zelf een negatief (zelf)beeld schetsen of hebben geïnternaliseerd, dat grotendeels gebaseerd is op genderstereotypen.

Onvoldoende aandacht voor het specifieke profiel en de bijzondere noden van gedetineerde vrouwen⁶¹

Het hierboven beschreven kwetsbare profiel van vrouwen leidt tot een reeks specifieke behoeften van gedetineerden vrouwen die de

⁶¹ De specifieke (zorg)behoeften van gedetineerden vrouwen zijn het voorwerp van het recente voorstel tot resolutie van 29 maart 2023 aangaande de verbetering van de kennis over en zorg voor de specifieke behoeften van vrouwen in detentie aan de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, ingediend door Claire Hugon en Stefaan Van Hecke.

nodige aandacht verdienen, met name het ondersteunen van de re-integratie, het onderhouden van contacten met kinderen en het bevorderen van lichamelijke en geestelijke gezondheid. Deze vormen van ondersteuning zijn echter grotendeels ontoereikend in de gevangenis, zowel voor mannelijke als voor vrouwelijke gedetineerden. Hetzelfde geldt voor de staat van de gezondheidszorg in detentie, die voor alle gedetineerden grotendeels tekortschiet.⁶²

Tijdens interviews met vrouwelijke gedetineerden stond ontoereikende gezondheidszorg in detentie vaak centraal. Naast de geestelijke gezondheid werd in de interviews ook de seksuele en reproductieve gezondheid aangehaald. Het bleek dat, net als in de vrije samenleving, het algemeen medisch en verplegend personeel onvoldoende geschoold is in de specifieke behoeften van vrouwen op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid. Bepaalde pathologieën, zoals endometriose, lijken te worden geminimaliseerd of zelfs ontkend te worden en preventieve geneeskunde, zoals mammografieën ter detectie van borstkanker, wordt niet toegepast. Gedetineerde vrouwen hebben in principe echter toegang tot consultaties bij een gynaecoloog in de gevangenis en er zijn in meerdere gevangenissen tevens vrouwelijke artsen aangesteld.⁶³ In Franstalig België lijkt het werk van I.Care vzw rond gezondheids promotie van vrouwen bij te dragen tot een geleidelijke erkenning van de specifieke gezondheidsnoden van gedetineerde vrouwen⁶⁴. Menstruele kwetsbaarheid komt ook voor in detentie en uit zich op twee manieren. Ten eerste is het voor vrouwen vaak onmogelijk om dagelijkse een douche te nemen wanneer zij

ongesteld zijn, tenzij in penitentiaire inrichtingen die uitgerust zijn met douche op cel. Ten tweede is de toegang tot voldoende toiletpapier, maandverband en tampons niet altijd gegarandeerd. Periodieke beschermingen werden ten tijde van de dataverzameling niet altijd gratis aangeboden en wanneer dit wel het geval is, wordt het soms mondjesmaat uitgedeeld. Sommige vrouwelijke gedetineerden getuigden ook dat ze het personeel meermaals moeten vragen of zelfs 'smeken' om periodieke producten, wat ze als bijzonder vernederend ervaren. De bewustwording rond menstruele kwetsbaarheid is echter gegroeid en er worden in alle inrichtingen waar vrouwen verblijven voorraden van periodieke beschermingsproducten aangelegd die gratis ter beschikking worden gesteld van gedetineerden.⁶⁵

Een laatste pijnpunt betreft het onthaal van vrouwelijke gedetineerden door de psychosociale dienst, waar de specifieke noden van vrouwen onvoldoende gescreend worden. Door het personeelstekort binnen de PSD, voeren zij hoofdzakelijk risicotaxatie en dossieropvolging uit, vaak ten koste van de onthaalfunctie. Het CPT onderstreepte in haar laatste verslag over België immers de volgende tekortkomingen op vlak van onthaal en gezondheidszorg voor gedetineerde vrouwen:

"In geen van de twee inrichtingen [Antwerpen en Lantin] werd systematisch gescreend op huiselijk en/of seksueel geweld, behoeften op het gebied van geestelijke gezondheidszorg (waaronder posttraumatische stressstoornis), risico's op zelfmoord en zelfverminking, of een geschiedenis van

62 P. MISTIAEN, M. DAUVIRIN, M. EYSSEN, D. ROBERFROID, L. SAN MIGUEL en I. VINCK, *Gezondheidszorg in Belgische gevangenissen*, Brussel, Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE), 2017. Recent zijn er echter meerdere proefprojecten opgestart in gevangenissen die een verbetering van de medische zorg beogen. De overheveling van de gezondheidszorg in detentie naar de FOD Volksgezondheid sinds 1 januari 2023 biedt thans een belangrijke opportuniteit omtrent het verbeteren van medische zorg.

63 Wat in lijn is met Regel 10 van de Bangkok Rules.

64 I.Care vzw omschrijft zich als een innovatielaboratorium op gebied van gezondheid en gesloten settings; zie hun website <https://www.i-careasbl.be/>.

65 Interne communicatie DG EPI van 24 april 2023 aan de penitentiaire inrichtingen.

*reproductieve gezondheid voor pas aangekomen vrouwelijke gedetineerden*⁶⁶

Hierdoor worden eventuele voorgaande traumatische ervaringen en slachtofferschap van vrouwen niet altijd opgepikt bij hun aankomst in de gevangenis. Dit kan echter belangrijke gevolgen hebben voor de detentiebeleving van vrouwen. Trauma's gerelateerd aan hun verleden van misbruik kunnen bovendien herbeleefd worden door verschillende aspecten van detentie zoals de fouilles, het verlies van controle en autonomie, inbreuken op de privacy en intimiteit, verbale of fysieke mishandeling.⁶⁷

Huishoudelijk werk en care binnen de privésfeer

Ook het genderstereotiep beeld van vrouwen binnen de huiselijke sfeer komt tot uitdrukking in verschillende aspecten van detentie, zoals orde en netheid, zorg en huishoudelijk werk.

Het bevraagde penitentiair personeel gaf regelmatig aan dat vrouwenafdelingen netter en beter onderhouden zijn dan mannenafdelingen, alsook dat vrouwen preciezer en nauwgezet te werk zouden gaan bij het uitvoeren van penitentiair werk. Wanneer de vrouwenafdelingen beschikken over een eigen werkatelier, is er proportioneel vaak meer werk beschikbaar voor vrouwen dan voor mannen, maar met minder variatie en soms een minder aantrekkelijke financiële vergoeding voor het gevoerde werk.⁶⁸ Het werk dat voor vrouwen beschikbaar is, betreft in de meeste inrichtingen voornamelijk huishoudelijke taken: wasserij, plooi-, strijk- of naaiatelier, schoonmaak van de vrouwenafdeling en gemeenschappelijke ruimtes. In twee inrichtingen gaven de

gedetineerde vrouwen expliciet aan dat zij ook de was van de mannelijke gedetineerden verzorgen. Bij de mannen zijn er uiteraard ook huishoudelijke taken binnen het beschikbare werkaanbod, maar bestaat er meer variatie: o.m. productie en stukwerk in werkhuizen dat vaak niet toegankelijk is voor vrouwen.

In zes gevangenis en moeten vrouwen bovendien specifieke penitentiaire kledij dragen wanneer ze hun afdeling verlaten voor werk, activiteiten, bezoek of een andere gelegenheid. Binnen de afdeling mogen vrouwen in ieder geval eigen kledij dragen, net zoals mannen.⁶⁹ Deze penitentiaire kledij voor vrouwen neemt de vorm aan van een mouwloze schort die gemiddeld op knielengte komt in het pastelblauw of pastelroze en boven de eigen kledij wordt gedragen. Dit is het voorbeeld bij uitstek van de stereotiepe kledij van de huishoudhulp, terwijl de mannen een neutraal beige of grijs ensemble dragen van hemd en broek. In één inrichting waar de penitentiaire kledij als te ouderwets werd beschouwd, werd de roze schort voor de vrouwen ingeruild voor een fluoroos hesje; in een andere inrichting dragen de vrouwen een neutraler groen hesje.

Naast het huishoudelijk aspect van het penitentiair werk, staan gedetineerde vrouwen tevens vaak in voor zorgtaken. Het concept van 'care'-taken, zoals geformuleerd Gilligan en Tronto⁷⁰, verwijst naar activiteiten die gericht zijn op de zorg voor anderen. Deze zorgtaken worden voor vrouwen verdubbeld gedurende hun detentie, aangezien ze zowel zorg dragen voor anderen binnen als buiten de muren. Zo gaven meerdere gedetineerde vrouwen aan dat ze vanuit de gevangenis zorg blijven dragen voor hun naasten en familie, door hen morele, organisatorische en

66 CPT, *Rapport au Gouvernement de Belgique relatif à la visite effectuée en Belgique par le CPT du 2 au 9 novembre 2021*, CPT/Inf(2022)23, Straatsburg, 29 november 2022, §25.

67 B. CREWE et al., *op cit.*; K.P. MOLONEY et al., *op cit.*

68 Het werk dat aangeboden wordt door bedrijven wordt vaak beter vergoed, maar behoort in sommige gevangenis niet tot het werkaanbod van gedetineerde vrouwen omdat de werkhuizen exclusief voor mannen bestemd zijn.

69 Art. 43 Basiswet.

70 C. GILLIGAN, *In a Different Voice*, Cambridge, Harvard University Press, 1982; J. TRONTO, *Moral Boundaries: A Political argument for an ethic of care*, New York, Routledge, 1993.

soms zelf financiële steun te verschaffen. Voor gedetineerde vrouwen die toegang hebben tot werk, betekent dit dat ze hun beperkte inkomsten uit werk soms ook doorstorten naar hun naasten. Uit gesprekken met hulpverleners blijkt dat één van de voornaamste bekommernissen van vrouwen die ze opvolgen hun kinderen en naaste omgeving betreffen; hoe het met hen gaat, op school, of ze uit de kosten geraken, ...

Tot slot kwam het beeld van de vrouw als ‘binnenmens’ ook sterk naar voren uit onze empirische data. Zoals hierboven vermeld, is de bewegingsvrijheid van gedetineerde vrouwen vaak beperkt tot de beslotenheid van de vrouwenafdeling. De rest van de gevangenis is in kleine en middelgrote gevangenissen in essentie voorzien voor de mannelijke meerderheid. In het algemeen wordt de nood om zich fysiek uit te leven en toegang te hebben tot buiten, opvallend minder erkend voor vrouwen dan voor mannen. In de gevangenissen waar er geen sportinfrastructuur voorzien is op de vrouwenafdeling, zijn er zelden bewegingen voorzien om vrouwen toegang te verlenen tot de sportinfrastructuur op de mannenafdeling (met uitzondering van één gevangenis waar de fitnessruimte op bepaalde tijdstippen gereserveerd is voor vrouwen, en één gevangenis met een kleine groep vrouwen waar de sportactiviteiten gemengd zijn). In twee inrichtingen haalden de gedetineerde vrouwen treffend aan hoe klein hun wandeling is, en dat deze wandelingen bovendien voorzien zijn van grasperkjes, wat het moeilijk maakt om te sporten en zich fysiek uit te leven. In deze inrichtingen is het voor vrouwen dus moeilijk om “plaats” in te nemen, zelfs op het moment van de wandeling dat hiervoor voorzien is, zoals blijkt uit volgend citaat uit een focus groep met gedetineerde vrouwen:

Respondent 1: “En als ge nu met de wandelmomenten, dat komt dus ene keer. Dus pakt ik wil springtouw, dan zijn er die daar wandelen, zij zit yoga te doen ergens ofzo,...”

Respondent 2: “Ja, dan worden ze nog boos als je in de weg ligt he.”

Respondent 1: “Als het rustig is.. en als ge dan.. Maar da’s klein.. Op gras mag dat niet springtouw, want dan doet ge het gras kapot en ja.. waar moet ge staan..?”

Respondent 3: “Je mag ook niet in de weg staan voor de wandelaars.”

Zachte en begripvolle vrouwen?

De masculiene genderorde die we in het begin van deze bijdrage beschreven schept verwachtingspatronen voor het gedrag van zowel gedetineerde mannen als vrouwen. Waar bepaalde bedreigende en gewelddadige gedragingen voor gedetineerde mannen aanvaard of zelfs aangemoedigd worden als copingstrategieën⁷¹, wordt van vrouwen verwacht dat ze zich op een zachtere en volgzaamere manier zullen gedragen.

Minder gevaarlijk, ondanks zware profielen?

Uit ons onderzoek blijkt duidelijk dat het penitentiair personeel interacties met vrouwelijke gedetineerden als beduidend minder risicovol inschat, met name op vlak van fysiek geweld. Zo getuigt een oud-directielid:

“Na een gebeurtenis die een sterke indruk heeft achtergelaten bij de vrouwen, heb ik besloten om ze allemaal samen te nemen om met hen te spreken. Het waren er een dertigtal. Ik zou dat nooit gedurfd hebben met de mannen.”

De perceptie dat gedetineerde vrouwen als groep ‘minder gevaarlijk’ zijn dan mannen, ligt ook aan de basis van de praktijk dat penitentiaire personeel, bepaalde externe hulpverleners en zelfs bepaalde Commissies van Toezicht in sommige inrichtingen de gedetineerde vrouwen bezoeken op de wandeling. Het is immers erg uitzonderlijk

71 N. DE VIGGIANI, *op. cit.*

dat niet-gedetineerden zich op de wandeling begeven, aangezien dit als een 'gevaarlijke' plaats wordt gepercipieerd waar gedetineerden samen komen zonder de fysieke aanwezigheid van bewakend personeel. De meest kwetsbare gedetineerden begeven zich trouwens ook zelden op de wandeling. Een bijkomende illustratie van de assumptie dat vrouwen als groep minder gevaarlijk zouden zijn, betreft de gerapporteerde praktijk in twee penitentiaire inrichtingen dat de vrouwenafdeling 'zichzelf runt' op geregelde tijdstippen. Zowel vrouwelijke gedetineerden als penitentiair personeel beschreven dat de vrouwen soms zonder bewakingspersoneel op hun afgesloten afdeling gelaten worden gedurende bepaalde opendeurmomenten. Sommige vrouwen verkiezen om op hun cel te blijven uit vrees voor de andere gedetineerden. Diegenen die voor het opendeurmoment kiezen, kunnen niet terug op hun cel en hebben ook geen toegang tot hun WC. De directie gaf aan dat dit een pragmatische oplossing was bij personeelstekort om het opendeurmoment van de vrouwen niet te moeten schrappen, maar dat deze praktijk minder evident zou zijn bij de mannen. In de andere penitentiaire inrichting rapporteerde het personeel dat vrouwen eventuele conflicten tijdens deze 'zelf-management'-momenten autonoom oplossen door samen aan tafel te gaan zitten. Het discours dat gedetineerde vrouwen minder gevaarlijk zouden zijn dan mannen is echter heel ambivalent en verschilt van zodra er een inschatting op individueel niveau wordt gemaakt. Waar gedetineerden en personeel vaak aanhalen dat de populatie vrouwen in detentie klein is, wordt er bijna systematisch toegevoegd dat deze groep een concentratie vormt van 'zware profielen', waaronder 'moordenaars' die een 'gewelddadig potentieel' hebben. Wanneer het om individuele gevallen gaat, werden sommige vrouwen als 'gevaarlijker dan mannen' ingeschat, zowel door bewakingspersoneel als door gedetineerden zelf.⁷² Er werden ons ook gevallen van fysiek geweld en (doods)bedreigingen onder

gedetineerde vrouwen gerapporteerd door onze respondenten, die vaak als 'uitzonderlijk' en 'geïsoleerd' werden gekwalificeerd. Wat volgens gedetineerde vrouwen opvallend vaak werd gerapporteerd, zijn vormen van psychologisch geweld: verbaal geweld, beledigingen, pestgedrag, ... Ook werden machtsdynamieken, waar sommige gedetineerden een greep hebben op anderen, regelmatig aangehaald, die de vorm aan kunnen nemen van chantage, manipulatie of afpersing, het aankweken van schuldgevoel door eerder bewezen gunsten of bescherming, enz. Wanneer deze machtsdynamieken ten aanzien van andere gedetineerden of penitentiair personeel als te problematisch worden beschouwd, kan deze persoon overgeplaatst worden naar een andere gevangenis om hun machtsdynamiek binnen de afdeling te breken. Zo gaf een lid van de penitentiaire administratie het volgende aan betreffende de redenen voor transfers bij mannen en vrouwen:

"Bij de mannen zien we veel meer incidenten onder elkaar van agressie. Als we bij vrouwen problemen merken is dat meer zo, ja, ach, roh, de boel een beetje verzieken of kleine scenes onder elkaar, maar echt fysieke agressie komt daar amper voor in de vrouwenafdelingen."

Na bevraging van de penitentiaire administratie blijkt dat vrouwen die als weerspanning, dwarsliggend of als 'leiders' beschouwd worden, het risico lopen om getransfereerd te worden naar een andere gevangenis.

Meer begrip voor het personeel en minder collectieve eisen?

Tot slot worden gedetineerde vrouwen ook als 'begripvoller' gepercipieerd dan hun mannelijke tegenhangers. Het penitentiair personeel beschreef dat gedetineerde vrouwen minder collectieve eisen formuleren dan mannen en dat ze meer begrip tonen wanneer het bezoek, een

⁷² Deze perceptie kan echter mede verklaard worden door de numerieke minderheid van vrouwen; de enkele vrouwen die (zeer) ernstige feiten gepleegd hebben vallen relatief meer op in een kleine groep vrouwen, dan in een grotere groep.

activiteit, de wandeling afgelast wordt omwille van personeelstekort of omwille van staking. Deze meelevende attitude van gedetineerde vrouwen moet echter gekaderd worden binnen de specifieke detentieomstandigheden.

Ten eerste is het voor gedetineerde vrouwen moeilijker om de krachten te bundelen en collectieve eisen te formuleren. Dit komt enerzijds door hun numerieke minderheid, maar ook door het feit dat het erg moeilijk is om de volledige groep vrouwen met zeer uiteenlopende profielen achter één vraag te scharen. De noden van vrouwen in voorlopige hechtenis en veroordeelde vrouwen zijn immers niet dezelfde. De gedetineerde vrouwen legden ons uit dat ze voor bepaalde vragen niet op de steun konden rekenen van meer kwetsbare profielen en van vrouwen met psychische stoornissen. Zo getuigt een gedetineerde vrouw dat de vraag naar uitbreiding van het sportaanbod in een gevangenis niet collectief gedragen werd omwille van deze uiteenlopende profielen die allemaal samen in de vrouwenafdeling geconcentreerd zijn:

“Als je met de vraag komt over sport, zeggen sommigen: “Nee, ik ben onschuldig!” en anderen zeggen: “Binnen 6 dagen ben ik buiten, dus kan me niet schelen!”. Nog eentje zegt van: “Nee, ik heb andere dingen aan mijn hoofd”, kijk... Er zijn zo veel verschillende reacties. En ik begrijp ze!”

Het gezamenlijk dragen van een bepaalde vraag of eis kan immers belangrijk zijn in de communicatie naar directie of externe diensten toe, via het gedetineerdenoverlegorgaan of andere inspraakmodaliteiten.⁷³

Ten tweede is gedetineerde vrouwen minder mogelijkheden om weerstand te bieden, door de verhoogde (sociale) controle in vrouwenafdelingen.⁷⁴ Door de kleine schaal en het beperkt aantal gedetineerden die gehuisvest zijn in kleine en middelgrote vrouwenkwartieren, worden hun gedragingen van dichterbij gecontroleerd.⁷⁵ Verschillende bevraagde gedetineerde vrouwen deelden het gevoel dat ze, sneller dan mannen, een opmerking of disciplinaire sanctie krijgen voor minder ernstige gedragingen of overtredingen.

Ten derde worden vrouwen ook ontmoedigd om weerstand te bieden omdat ze veel te verliezen hebben in geval van een overplaatsing naar een andere gevangenis. Een overplaatsing naar een andere gevangenis kan bijzonder negatieve gevolgen hebben: verdere verwijdering van kinderen en sociale omgeving, verlies van penitentiaire arbeid, en vertragingen in het detentie- en re-integratieplan. Dit was een reële bezorgdheid bij de meerderheid van de vrouwen die we bevraagd hebben omdat ze veroordeeld zijn en werken in de gevangenis. Om dit risico te beperken, besluiten sommige gedetineerde vrouwen om een laag profiel aan te nemen:

“We hebben te veel te verliezen, dus houden we onze bek. Bij de mannen zijn er opstanden, maar ze zijn er veel die niets te verliezen hebben: ze zitten hier niet lang, ze gaan vrij, komen weer binnen, hebben geen werk... Het kan hen niets schelen.”

Uiteraard lopen mannen ook het risico op een overplaatsing, maar gezien de grootte van de mannenafdelingen binnen eenzelfde gevangenis worden mannen vaak eerst van sectie of van vleugel verplaatst eer ze naar een andere

73 Uit ons onderzoek bleek dat de werking van het gedetineerdenoverlegorgaan bovendien verschilt tussen inrichtingen. Zie voor voorbeelden van inspraak- en participatiemogelijkheden van gedetineerden in de gevangenis van Gent: D. BROSENS, L. DE DONDER, J. MIEVIS, F. SALHI en L. VAN ROY, *Inspraak & participatie van gedetineerden in de gevangenis van Gent*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 2016.

74 B. CREWE et al., *op cit.*

75 C. CRAHAY en L. GAUTHIER, “Les représentations de la femme « terro » : une ressource cognitive de justification relationnelle” in *Actes du 6ème Colloque Jeunes Chercheurs et Jeunes Chercheuses sur la privation de liberté*, Parijs, Mare & Martin, 2023; C. ROSTAING, “La non-mixité des établissements pénitentiaires et ses effets sur les conceptions de genre : une approche sociologique”, *op. cit.*

gevangenis getransfereerd worden. Voor gedetineerde vrouwen is dit materieel onmogelijk gezien er in de kleine en middelgrote vrouwenafdelingen geen aparte secties bestaan.

Seksualisering van het vrouwelijk lichaam

Literatuur binnen genderstudies heeft al uitvoerig aangetoond dat het lichaam van vrouwen als lustobject wordt aanschouwd, een uitdrukking van mannelijke dominantie.⁷⁶ Deze bevinding kan enkel bevestigd worden door ons onderzoek en heeft concrete gevolgen voor zowel vrouwelijke gedetineerden als personeelsleden. In België is het bewakingspersoneel immers gemengd, zowel in mannenafdelingen als in vrouwenafdelingen.⁷⁷

Ondergaan en gebruiken van de seksualiserende blik

Voor gedetineerde vrouwen kunnen we twee soorten reacties onderscheiden. Ten eerste zorgen deze seksuele projecties op het lichaam van vrouwen voor een gevoel van schaamte en ongemak tijdens controlemaatregelen die ze als intrusief ervaren. Dergelijke controles, die als het ware indringen in de intieme sfeer van gedetineerden, worden echter regelmatig uitgevoerd. Het gaat om een visuele controle van de cel door het luikje, al dan niet tijdens het appèl, het fouilleren van de cel, het onderzoek aan de kledij en de fouille op het lichaam. De bevroegde gedetineerde vrouwen haalden regelmatig aan dat ze zich ongemakkelijk voelden bij onaangekondigde visuele celcontroles wanneer deze uitgevoerd worden door mannelijk personeel (omdat ze zich bijvoorbeeld aan het omkleden zijn). We konden echter in verschillende inrichtingen enkele goede

praktijken documenteren om de intimiteit van vrouwen bij visuele celcontroles te respecteren, zoals het aankloppen voor het openen van het luikje of vrouwen die een papier voor het luikje kunnen plaatsen bij toiletbezoek of wanneer ze zich omkleden. Naaktfouilles (of 'fouille op het lichaam') kunnen enkel uitgevoerd worden door personeelsleden van hetzelfde geslacht.⁷⁸ Dit is echter niet het geval voor het onderzoek aan de kledij. De bevroegde gedetineerde vrouwen rapporteerden in sommige gevallen een gevoel van ongemak, maar geen incidenten betreffende fouille aan de kledij door mannelijke personeelsleden. Dit blijkt tevens zelden te gebeuren, doordat er minder mannelijk personeel is op de vrouwelijke afdeling en dat sommige mannelijke personeelsleden uit voorzorg verkiezen om deze controle aan hun vrouwelijke collega's over te laten. Meerdere bevroegde gedetineerde vrouwen brachten echter aan dat ze zich ook ongemakkelijk voelden wanneer een onderzoek aan de kledij of een naaktfouille uitgevoerd word door een vrouwelijk lesbisch personeelslid; gevallen waarin ze zich mogelijks wel geseksualiseerd voelden. Naast gender spelen dus ook percepties van machtsdynamieken tussen bewakingspersoneel en gedetineerden een belangrijke rol: het lichaam van een gedetineerde kunnen bekijken en/of onderzoeken is immers ook een uitdrukking van macht.⁷⁹ Anders dan vrouwen die de seksualiserende blik op hun lichaam ondergaan, kunnen andere vrouwen deze mannelijke blik net opzoeken en gebruiken. Zowel bevroegde gedetineerde vrouwen als penitentiair personeel gaven aan dat bepaalde vrouwen "hun lichaam en hun vrouwelijkheid gaan instrumentaliseren, zowel ten aanzien van mannelijk penitentiair personeel als van mannelijke gedetineerden. Dit kan

76 M.-A. AIM en S. LELAURAIN, "Penser le rapport aux corps dans une perspective féministe in L. DANY", *Psychologie du corps et de l'apparence. L'image corporelle dans tous ses états*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires de Provence, 2020, 113-130.

77 KB van 10 oktober 2000 betreffende de voorwaarden voor toelating tot bepaalde betrekkingen bij de buitendiensten van het Directoraat-generaal Strafinrichtingen van het Ministerie van Justitie, BS 13 oktober 2000.

78 Art. 108, § 2 Basiswet.

79 C. ROSTAING, *La relation carcérale. Identités et rapports sociaux dans les prisons pour femmes*, Parijs, Presses Universitaires de France, 1997; G. SYKES, *Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*, Princeton, Princeton University Press, 1958, 200 p.; M. VACHERET, "Relations sociales en milieu carcéral. Une étude des pénitenciers canadiens", *Déviance et société* 2002, 83-104.

de vorm aannemen van het (gedeeltelijk) ontbloot opwachten van een mannelijk personeelslid in hun cel, gewaagdere kledij dragen op de wandeling waar mannelijke gedetineerden zicht op hebben, of subtieler hun kledij aanpassen bij gemengde activiteiten. Zo getuigt een onderwijscoördinatrice over de dynamiek van sommige gemengde lessen:

“Dan merk je ook dat vrouwen, soms, zich toonbaar opstellen ten opzichte van de mannen. Dat kan bijvoorbeeld zijn door het knoopje van het hemd, net een knoopje meer open te zetten dan nodig, hé.”

Tijdens onze gesprekken met vrouwelijke gedetineerden viel op dat zij vaak neerbuigend spraken over vrouwen die dergelijke gedragingen vertonen.⁸⁰ Het waardeoordeel dat hiermee gepaard ging, toont nogmaals in welke mate gendernormen detentie doordringen. Zelfseksualiserende gedragingen van gedetineerde vrouwen kunnen volgens Joël echter aanzien worden als een manier om deze gendernormen de baas te zijn in plaats van ze te ondergaan, door hun positie als minderheid en uitzondering ten aanzien van de mannelijke populatie zelf in kijker te zetten en er een soort van macht over te claimen.⁸¹

Ruimtelijke afzondering van en voorschriften over vrouwelijk lichaam door de inrichting

Wat zichtbare gevolgen van de seksualisering van het lichaam van vrouwelijke gedetineerden betreft, kunnen we uit ons onderzoek drie tendensen opmerken: de grotere aanwezigheid van vrouwelijk personeel in vrouwenafdelingen, het visueel afschermen van gedetineerde vrouwen en de vrouwenafdeling voor de blik van mannelijke gedetineerden, en de striktere controle op de kledij van vrouwen.

Ten eerste kunnen we vaststellen dat het mannelijk bewakingspersoneel slechts in kleine getale of volledig afwezig is in kleine en middelgrote vrouwenafdelingen. In de grote vrouwenafdelingen van het land, was er meer mannelijk bewakingspersoneel aanwezig.⁸² Het penitentiair personeel geeft zelf aan dat er in de meeste vrouwenafdelingen minder mannelijk bewakingspersoneel aanwezig is omdat het werk er soms als zwaarder wordt beschouwd, maar ook voornamelijk omdat mannelijke personeelsleden zich wensen te beschermen tegen mogelijke aantijgingen vanwege vrouwelijke gedetineerden over seksueel grensoverschrijdend gedrag. In één inrichting was er sprake van een incident die deze bezorgdheid voedde, waar een gedetineerde vrouw geprobeerd zou hebben om een mannelijke agent te beschuldigen van voyeurisme. Sindsdien doen de mannelijke bewakingsassistenten nooit een celdeur open zonder een vrouwelijke penitentiair bewakingsassistente erbij.

Ten tweede viel tijdens de observatie gedurende ons veldwerk op dat vrouwenafdelingen ofwel ruimtelijk in een volledig ander gebouw gelegen zijn dan de mannenafdeling(en), ofwel visueel volledig worden afgeschermd van de blik van mannelijke gedetineerden wanneer deze erlangs komen tijdens een beweging. In een inrichting waar de ingang van de vrouwenafdeling zich langs een centrale doorgang bevindt, zijn de ramen van de deur volledig volgeplakt met papier om het zicht af te blokken. In een andere inrichting in stervorm, is de vrouwenafdeling afgesloten en visueel afgeschermd door een toegangspoort, terwijl de mannenvleugels open zichtbaar zijn vanuit het centrum. Dat vrouwen aan het zicht van gedetineerde mannen onttrokken worden, hebben we ook kunnen observeren tijdens het uitvoeren van één van onze focusgroepen:

80 Enkele voorbeelden van terminologie uit de Franstalige focus groepen met gedetineerden vrouwen: ‘chaudasses’ dat vertaald kan worden als ‘hete wijven’; of de dierlijke analogie van ‘krolse’ vrouwen (‘en chaleur’).

81 M. JOËL, *op. cit.*, 69.

82 Dit verschil kan gekaderd worden binnen de grote sociale controle (zie *supra*) die er in kleine afdelingen (niet enkel vrouwenafdelingen) heerst gezien de kleine groep van gedetineerden en personeel.

Na afloop van het gesprek worden de mannen terug ons lokaal ingejaagd door een beambte: de vrouwen moeten eerst door de gang. We worden samen met de mannen opnieuw volledig opgesloten in het lokaal tot de vrouwen langs zijn gekomen en de gang verlaten hebben. De beambte laat het rolgordijn voor het venster van de deur zakken. Een van de respondenten die aan briefwisseling doet met een gedetineerde vrouw, kijkt volledig voorover gebukt onder het rolgordijn door of zij hier ook rondloopt. Hij probeert even naar haar te zwaaien, maar tevergeefs. "Door er zo geheimzinnig over te doen, kweek je het, dat gedrag ten aanzien van vrouwen", zegt één van onze respondenten nog.

Ten derde hebben we in sommige vrouwenafdelingen affiches en meldingen opgemerkt die hen aanmanen op kledijvoorschriften, maar nooit in de mannenafdelingen.⁸³ Het vertoon van het vrouwelijk lichaam, en het verleidend potentieel ervan, wordt dus strikter gecontroleerd. Zo gaf een directielid ons aan dat hij gedetineerde vrouwen heeft moeten aanspreken op hun door gedetineerde mannen als "provoocerende" beschouwde kledij tijdens een gemengde activiteit:

"Een gedetineerde vertelde me: "Sorry, maar als ze (een gedetineerde vrouw, red.) mij haar borst laat zien, dat ga ik eraan zitten, ik kan niet anders." Waarop ik antwoord dat dat niet zo verstandig is. (...) Er is dus een vrees bij de mannen dat ze zich niet kunnen controleren als ze uitgelokt worden (...). Dus wat we hebben gedaan is, simpelweg, de vrouwen zelf gaan vormen. Want kijk, die mannelijkheid, ja ze tonen hun spieren, maar dat stoort niet veel volk, hé. Terwijl als vrouwen naar de werkhuizen komen zonder beha en dat we alles zien wanneer ze zich buigen..."

Waar het voor mannen genormaliseerd is om hun lichaam tentoon te stellen, in het bijzonder als het gaat over het resultaat van fitness en bodybuilding⁸⁴, wordt het vrouwelijk lichaam als een bedreiging gezien voor de mannelijke personeelsleden en gedetineerden, gezien het verleidend of provocerend potentieel ervan. Dit risico wordt aan de hand van bovenvermelde strategieën beperkt: door het ontwijken (beperken van het mannelijk personeel in kleine en middelgrote vrouwenafdelingen, vrouwenafdelingen onttrekken aan het zicht van mannelijke gedetineerden) of het vertoon van het vrouwelijk lichaam te controleren door kledingvoorschriften. Gedetineerde vrouwen worden in onderliggende logica achter deze strategieën gereduceerd tot hun lichaam, dat vanuit mannelijk oogpunt gepercipieerd wordt als lustobject.⁸⁵

(Zelf)minachtend discours over gedetineerde vrouwen

Een laatste opvallende bevinding uit ons onderzoek is het negatief discours ten aanzien van gedetineerde vrouwen, zowel bij personeelsleden als bij gedetineerde vrouwen zelf. Een deel van het bewakingspersoneel geeft expliciet aan liever niet te werken op de vrouwenafdeling. Werken op de vrouwenafdeling werd als lastiger, psychologisch zwaarder en moeilijker omschreven door het penitentiair personeel omwille van vijf aspecten. Ten eerste door het eerder aangehaalde "zwaardere profiel" van vrouwen, waarbij de verslavingsproblematiek en het plegen van levensdelicten vaak werden vermeld. Ten tweede werden gedetineerde vrouwen, veel meer dan mannen, vaak als "manipulatief" voorgesteld door personeel. Het personeel op vrouwenafdeling moet hier dus extra weerbaar voor zijn. Ten derde zou werken op de vrouwenafdeling een bijkomende emotionele last met zich meebrengen,

83 Ter illustratie vermeldde één affiche dat "het fatsoen van de kledij beoordeeld zal worden door het personeel van de vrouwenafdeling", en een andere bevatte een verbod op het dragen van hakken op de wandeling "omdat dit de vloer beschadigt".

84 G. SEMPÉ en D. BODIN, "Homo-sociabilité et (auto)exclusion en prison pour hommes. Usages sociaux du sport et divisions de l'espace", *Espaces et sociétés* 2015, afl. 162, 79-93.

85 M.-A. AIM en S. LELAURAIN, *op. cit.*

omdat vrouwen meer privéproblemen en zorgen toevertrouwen aan het personeel. Verschillende personeelsleden van de vrouwenafdeling gaven aan dat dit zwaar was om dagelijks mee om te gaan en het moeilijker is om professionele afstand te bewaren van deze vrouwen. Ten vierde worden vrouwen afgeschilderd als 'lastig' en 'vermoeiend', maar ook 'jaloers' en 'achterbaks' en uitzonderlijk ook als 'bitches', zowel door penitentiair personeel als door gedetineerde vrouwen zelf. Er wordt veel gesproken over spanningen en een sterke roddelcultuur die er binnen de vrouwenafdelingen zouden heersen. Hoewel conflicten en jaloezie omtrent bepaalde privileges uiteraard ook bestaan in de mannenafdelingen⁸⁶, komen deze elementen veel sterker naar voren bij beschrijvingen van de dynamiek binnen de vrouwenafdeling. Conflicten zouden ook sneller afgehandeld worden bij de mannen door het kort uit te vechten, terwijl ze bij de vrouwen latent zouden blijven en bijdragen tot spanningen binnen de afdelingen. Tot slot draagt het autonoom functioneren (zie *supra*) van de vrouwenafdeling bij tot een gespannen sfeer door de constante aanwezigheid van dezelfde beperkte groep personeelsleden en gedetineerden. In bepaalde vrouwenafdelingen zorgt dit autonoom functioneren ook voor een bijkomende werklust. Zo gaf een verantwoordelijke van een vrouwenafdeling aan dat zij het onthaal van de inkomenden moet verzorgen, alsook de bezoeksregeling voor de vrouwen, terwijl dit voor de mannelijke gedetineerden door een aparte dienst wordt gedaan. De geringschatting van gedetineerde vrouwen nam regelmatig ook de vorm aan van een paternalistisch of maternalistisch discours; volwassen vrouwen worden geregeld 'de meisjes' genoemd en sommige personeelsleden gaven aan 'een beetje de rol van moeder aan te nemen', vaak met de onderliggende assumptie dat gedetineerde vrouwen 'niet beter weten'.

Wat nog sprekender is, is dat dit discours ook werd gehanteerd door gedetineerde vrouwen

zelf. Gedetineerde vrouwen haalden zelf regelmatig spanningen, veelvoorkomende ruzies en de roddelcultuur op de vrouwenafdeling aan die bijdragen tot 'een slechte sfeer'. Ze beschreven hun co-gedetineerden als jaloers en hypocriet. Ook de verkinderlijking van vrouwen kwam terug uit hun eigen discours: ze spreken zelf ook over 'de meisjes' en kwalificeren hun conflicten als 'gekibbel'. De analogie met 'een internaat' werd regelmatig gemaakt, waarbij er op de wandeling de sfeer heerst 'zoals op een speelplaats', met ruzies 'zoals in de zandbak' gevoed door meisjes die anderen treiteren en continu roddelen. Deze zelf-verkinderlijking was beduidend minder aanwezig in het discours van de bevraagde mannelijke gedetineerden, hoewel sommigen wel spreken over 'jongens' en de analogie van de gevangenis als 'internaat' ook door sommige mannen gemaakt werd.

Het feit dat gedetineerde vrouwen de hierboven beschreven minachtende stereotypen en beelden ook zelf reproduceren, kan bijdragen tot een negatief zelfbeeld en een verminderd mentaal welzijn. De meeste bevraagde gedetineerde vrouwen gaven aan af te zien van de negatieve sfeer die binnen de vrouwenafdeling heerst. Wanneer dit te zwaar wordt, verkiezen sommige vrouwen om zich af te zonderen van anderen, wat nog bijdraagt tot hun sociaal isolement. Sommigen gaan niet meer naar de wandeling of activiteiten, anderen vragen in geval van opendeurregimes expliciet om met rust gelaten te worden, en in uitzonderlijke gevallen vragen vrouwen om in de strafcel geplaatst te worden om aan de dynamiek te kunnen ontsnappen. Het negatieve discours ten aanzien van vrouwelijke gedetineerden overschaduwde in de meeste interviews bestaande positieve aspecten van interpersoonlijke relaties. Vriendschappen en sterke vormen van solidariteit bestaan zeker ook tussen gedetineerde vrouwen, maar werden vaak enkel aangehaald na het schetsen van

⁸⁶ M. VACHERET en G. LEMIRE, "Un univers en transformation" in M. VACHERET en G. LEMIRE, *Anatomie de la prison contemporaine*, Montréal, Presses de l'Université de Montréal, 2007, 185 p.

een negatief beeld of wanneer er expliciet naar gevraagd werd.

Deze bevinding over een negatieve sfeer in vrouwenafdelingen is geen eigen Belgisch fenomeen. Vergelijkend onderzoek tussen levenslang veroordeelde mannen en vrouwen in Engeland en Wales toont aan dat de meeste vrouwen een sterk wantrouwen kweken ten aanzien van anderen, vaak door hun traumatisch verleden, wat bijdraagt tot spanningen in hun relatie met andere gedetineerden en personeel.⁸⁷ Gedetineerde vrouwen zouden zich hierdoor constant in de tweestrijd bevinden tussen een diepgewortelde nood aan intimiteit en hun angst om anderen te vertrouwen in deze emotioneel zwaar beladen context die gekenmerkt wordt door roddels en wantrouwen.

De in gevangenis heersende genderorde wordt in de literatuur al erkend als bron van conflict en geweld bij gedetineerde mannen, met als bedoeling om een bepaalde status te verwerven door het aannemen van gedragingen en uiterlijke kenmerken van een vooropgestelde vorm van mannelijkheid.⁸⁸ Uit ons onderzoek blijkt dat gender ook voor gedetineerde vrouwen kan bijdragen tot het kaderen van spanningen en conflicten tussen gedetineerde vrouwen. Het louter terugbrengen van conflicten in vrouwenafdelingen tot één verklarende factor zou te reductionistisch en stereotyperend zijn (vb. vrouwen maken ruzie omdat ze in essentie jaloers en achterbaks zijn als uitgangspunt). Het bestaan van deze conflicten is immers multifactorieel en dient als dusdanig gekaderd te worden. Zo moet de complexe kwetsbaarheid van gedetineerde vrouwen in rekening gebracht worden⁸⁹, samen met de moeilijke detentieomstandigheden. Dat vrouwen vaak in kleinere en overbevolkte afdelingen worden opgesloten, waar zeer verschillende profielen met andere noden samen worden gehuisvest en sommigen

beschikken over bepaalde privileges (opendeurregime, opdeling in groepen, toegang tot werk) en anderen niet, kan immers enkel bijdragen tot het ontstaan van jaloezie. Waar gedetineerde vrouwen zelf genderstereotypen aanhaalden ter verklaring van conflicten, kwamen ook andere factoren aan bod. Het feit dat geïnterneerden en gedetineerde vrouwen met zware psychische of verslavingsproblemen met alle andere vrouwen gehuisvest worden zonder adequate zorg en omkadering, werd als één van de voornaamste bronnen van spanning aangehaald door de bevraagde gedetineerde vrouwen. De rol van penitentiair personeel werd ook door vrouwen aangehaald als een mogelijke bron van spanning en jaloezie, in het bijzonder wanneer er sprake is van favoritisme.

Conclusie

Het gevoerde onderzoek had als opzet om de specifieke aspecten van de detentie van vrouwen in Belgische gevangenis in kaart te brengen. Hieruit blijkt dat het minderheidsstatuut van gedetineerde vrouwen en de sterke heersende genderorde binnen gevangenis bijdragen tot bijzonder moeilijke detentieomstandigheden.

Het minderheidsstatuut van vrouwen, in combinatie met het principe van gescheiden opsluiting o.b.v. geslacht, betekent in praktijk dat vrouwen met zeer uiteenlopende profielen en noden zonder differentiatie allemaal samen worden opgesloten in kleine en middelgrote vrouwenafdelingen. Vrouwen met (zware) psychische problemen en geïnterneerde vrouwen genieten er niet van de bijzondere zorg en omkadering die zij behoeven, en hun soms storend en disruptief gedrag heeft gevolgen voor het dagelijks leven van andere gedetineerde vrouwen op de afdeling. Veroordeelde vrouwen ondergaan bovendien negatieve gevolgen van de gezamenlijke opsluiting met vrouwen in voorlopige

87 B. CREWE et al., *op. cit.*, 1374

88 N. DE VIGGIANI, *op. cit.*; T. KUPERS, *op. cit.*

89 A. NUYTIENS, "Het levensverhaal en (jeugd)delinquent traject van vrouwelijke gedetineerden", *op. cit.*, 20-31.

hechtenis: er zijn meer wissels van celgenoten door de grotere turnover, en veroordeelden ondergaan mee de stress en bezorgdheden van de afwachting van het proces van de voorlopig gehechten. Door de numerieke minderheid van vrouwen, wordt een deel van hen gehuisvest in kleine, volledig afgezonderde en overbevolkte afdelingen, waar ze “na de mannen” komen in orde van prioriteit en in sommige gevallen zelfs vergeten worden, maar ook moeilijker toegang hebben tot activiteiten, sportinfrastructuur en (medische) dienstverlening.

Waar de detentieomstandigheden van gedetineerde vrouwen in de praktijk vaak herleid wordt tot hun numerieke minderheid, hebben we in ons onderzoek hun minderheidsstatus in de kijker gezet die voortvloeit uit de masculiene genderorde die het gevangeniswezen doordringt en de sterk aanwezige genderstereotypen in detentie.

Omdat ‘man’ zijn de norm is in detentie⁹⁰, brengt ‘vrouw’ zijn een minderheidsstatuut met zich mee, wat zich uitdrukt in een verminderde aandacht voor de specifieke noden van vrouwen, zoals medische noden. Het specifieke profiel van vrouwen die in detentie terechtkomen, met name met een verleden van trauma en slachtofferschap, krijgt te weinig aandacht, waardoor het institutioneel aanbod om met deze trauma’s om te gaan te beperkt of soms onbestaande is. De ontoereikende aandacht voor de genderdimensie binnen detentie en het kwetsbare profiel van vrouwen, zorgt ervoor dat de bestaande kwetsbaarheden van vrouwen uitvergroot worden in detentie.

Gendernormen uit de vrije samenleving banen zich immers een weg binnen de muren en worden ge(re)produceerd door actoren binnen detentie. Deze gaan in hun discours, hun praktijk en hun interactie met anderen gender mee vormgeven door te definiëren wat precies “een man”

en “een vrouw” zouden moeten zijn.⁹¹ Hierdoor worden verschillen in omgang met mannen en vrouwen gelegitimeerd en als “natuurlijk” beschouwd, waardoor ze ook weinig in vraag worden gesteld. Sommige eigenschappen die geassocieerd worden met vrouwelijkheid lijken *prima facie* in het voordeel te spelen van gedetineerde vrouwen, zoals hun ‘zachte aard’ die minder strikte veiligheidsregimes zou rechtvaardigen of gepercipieerde empathie die een zekere solidariteit tussen vrouwen veronderstelt. In de praktijk blijken deze gendernormen echter vooral in het nadeel te spelen van gedetineerde vrouwen. Door hen quasi exclusief huiselijk werk aan te bieden en de mogelijkheden tot sport te beperken in vergelijking met mannen, reproduceert de gevangenis als institutie bestaande genderongelijkheden. Naast de effectieve vrijheidsberoving worden vrouwen ook opgesloten binnen gendernormen die hen verder zullen sturen in hun levenstraject en gevolgen kunnen hebben voor hun gezondheid. Vrouwen worden ook meer afgezonderd in hun afdelingen en zijn onderhevig aan een striktere controle over hun kledij, over hun onderlinge relaties en hun interacties met bewakingspersoneel. Het gevoel van constant toezicht vloeit voort uit de infrastructuur (kleinere afdelingen met een kleine groep vrouwen en personeel), maar ook uit de ‘roddelcultuur’ binnen vrouwenafdelingen die een sterke sociale controle op alle aspecten van hun dagelijks leven impliceert. Dit versterkt het gevoel van intimiteitsverlies, in het bijzonder in afdelingen met opendeurregimes en voedt spanningen en conflicten die bijdragen tot een negatieve, zware of zelfs bedrukkende sfeer. Zowel het personeel als de gedetineerde vrouwen verklaren deze roddelcultuur vanuit een essentialiserend argument, namelijk de jaloerse natuur van vrouwen. Dit (zelf)degraderend discours overschaduwde de vele institutionele factoren die evenzeer bijdragen tot spanningen en conflicten, alsook de positieve aspecten van deze vrouwelijke eigenschappen zoals solidariteit en zorgen voor elkaar.

90 Met “man” bedoelen we de cisgender, heteroseksuele man als boegbeeld van het vooropgesteld mannelijk ideaalbeeld.

91 C. WEST en D.H. ZIMMERMAN, “Doing gender”, *Gender and Society* 1987, 125-151.

Werken rond gender binnen hulp- en dienstverlening, een veelzijdig en zinvol project

Jolien Lescauwaet¹

Als organisatieondersteuner bij de dienst Justitieel Welzijnswerk van CAW Noord-West-Vlaanderen organiseer ik samen met mijn collega's groepsactiviteiten voor gedetineerden. Binnen de hulp- en dienstverlening in de gevangenis zijn verschillende partners actief op zowel individueel als op groepsniveau. Vanuit de dienst Organisatieondersteuning (OO) gaat dit om groepsaanbod binnen de brede domeinen van welzijn en gezondheid, wat resulteert in sterk uiteenlopende activiteiten: van een kindvriendelijk bezoek tot een cursus weerbaarheid of een ontspannende quiz.

Binnen deze functie ben ik me de afgelopen jaren meer gaan verdiepen in het thema gender en de link hiervan met de context van de gevangenis. De gevangenis is een zeer binaire en hypermasculiene omgeving, wat dagdagelijks grote gevolgen heeft voor zijn bewoners. In deze praktijkbijdrage wil ik graag delen wat ik rond dit thema geleerd en ondervonden heb, welke projecten hieruit zijn voortgekomen en wat naar mijn mening werkt binnen de detentiecontext.

Mijn ontdekkingstocht binnen dit thema startte in de zomer van 2019, na een gesprek met de leden van het Activiteitenteam van Ruiselede. Het Activiteitenteam bestaat uit zes mannelijke gedetineerden, die samen met begeleiders vanuit

de dienst OO en De Rode Antraciet groepsactiviteiten voor hun medegedetineerden organiseren. We gingen met de mannen in gesprek na een incident tijdens een workshop, waarbij een jonge, vrouwelijke lesgeefster op ongepaste opmerkingen en likkebaardende blikken getraakteerd werd. Toen we de mannen achteraf confronteerden met dit gedrag, volgde een open gesprek over het machogedrag binnen de gevangenis en vooral over het feit dat de mannen naar hun eigen aanvoelen geen andere keuze hadden dan dit spelletje, deze rol, mee te spelen. Ze gaven aan dat ze dit zelf ook niet leuk vonden, en dat hier eigenlijk iets mee gedaan zou moeten worden. Dit signaal - en de urgentie waarmee het aangegeven werd - verraste en intrigeerde me, en ik besloot het thema te verkennen.

Mannen en mannelijkheid in detentie: Project M

Na het volgen van een studiedag² en de literatuur in te duiken over het thema gender en meer bepaald mannelijkheid, kwam ik in contact met Beweging tegen Geweld - Vzw Zijn, een organisatie met heel wat ervaring rond geweldpreventie, ook met jongens en mannen. Beweging tegen Geweld - Vzw Zijn had net het project Equi-x afgerond, waar binnen de schoolcontext met jongeren aan de slag werd gegaan rond gendergelijkheid, relaties, geweld en verschillende andere thema's. Equi-x is gebaseerd op het Braziliaanse

1 Organisatieondersteuner Justitieel Welzijnswerk in de gevangnissen van Brugge en Ruiselede, CAW Noord-West-Vlaanderen.

2 "Geen superman. Geen boeman. Wie ben je dan als man? Nadenken over genderstereotypering van mannen in therapeutische context", georganiseerd door de School voor Relatietherapie i.s.m. de BVRGS en School 4 Power op 3 oktober 2019.

H/M/D-programma van Equimundo³, dat jongens en mannen wil betrekken bij het veranderen van ongelijke en gewelddadige gendernormen. Het H/M/D-programma werd reeds geïmplementeerd in meer dan 30 landen en wordt door de Wereldgezondheidsorganisatie beschouwd als een evidence-based best practice in de promotie van gendergelijkheid en de preventie van gendergerelateerd geweld.

Dankzij de steun van het agentschap Justitie en Handhaving konden we samen met Beweging tegen Geweld - Vzw Zijn een pilootproject uitwerken binnen het Penitentiair Landbouwcentrum te Ruiselede, om te werken met mannen in detentie rond mannelijkheid, sociaal netwerk, emoties, omgaan met spanning, relaties, seksualiteit, agressie en geweld. Dit programma noemden we Project M. Project M werd een intensief traject van 11 gespreksavonden met een vaste groep deelnemers. De rode draad doorheen het programma is het openbreken van stereotypen over mannelijkheid en vrouwelijkheid en het verhogen van kennis en bewustzijn over gender bij de deelnemers. Project M vormt een veilige plek waar de deelnemers zichzelf kunnen zijn en hun masker kunnen afzetten. Het is een plaats waar ze als mens gezien worden, zich kwetsbaar kunnen opstellen en kunnen praten over de dingen die iedere mens bezighouden; relaties, vaderschap, verdriet, pijn, de toekomst, geluk, angst... kortom: het leven. Een plaats waar ze steun vinden bij elkaar, een plaats van rust. Op deze manier reikt het project de deelnemers voorbeelden van gendergelijke en niet-gewelddadige vormen van mannelijkheid aan, wat detentieschade tegengaat en recidivebeperkend werkt.

De participatiegraad en waardering voor Project M was uitzonderlijk hoog: alle deelnemers waren bij elke sessie aanwezig, wat een zeldzaamheid is bij groepsaanbod in de gevangenis.

Het pilootproject werd ook zeer positief geëvalueerd in een onafhankelijk onderzoek⁴. Hierin benoemden de deelnemers verschillende sterktes binnen het programma, zoals het feit dat ze kennis en tips aangereikt kregen, hun zelfvertrouwen steeg, ze zichzelf konden zijn in de groep en ook na het project bij elkaar terecht konden voor emotionele steun.

Project M ging intussen een tweede keer door in de gevangenis van Ruiselede en staat in 2023 een derde keer op de planning. Het blijft me opvallen dat het een project is waar de deelnemers, ondanks dat de thema's niet evident zijn, graag naartoe komen. Ze kijken elke week uit naar de sessies, benoemen dat het programma langer zou mogen duren en verwijzen regelmatig naar zaken die tijdens de sessies aan bod kwamen. Er blijft een bepaalde verbondenheid tussen de mannen die het programma samen gevolgd hebben. Dit jaar wordt het programma ook voor de eerste keer uitgevoerd voor de langgestrafte mannen van het Penitentiair Complex te Brugge. De respons hierop was erg groot (20 inschrijvingen), waardoor helaas slechts de helft van de ingeschreven mannen zullen kunnen deelnemen. Verschillende andere gevangenissen toonden al interesse voor Project M, en we hopen in de toekomst ook daar met het programma aan de slag te kunnen gaan.

Werken rond intrafamiliaal geweld: De Donkere Kant van de Liefde

Een ander gendergerelateerd aanbod dat door de jaren heen uitgroeide tot een vaste waarde, is 'De Donkere Kant van de Liefde'. 'De Donkere Kant van de Liefde' is een project van Beweging tegen Geweld - Vzw Zijn, dat bestaat uit een concert van Deborah Ostrega en Ernst Löw over intrafamiliaal geweld, waaraan ook getuigenissen van ervaringsdeskundigen worden gekoppeld. Deze confronterende voorstelling ging al verschillende

3 "Program H|M|D - a Toolkit for Action. Engaging Youth to Achieve Gender Equity" van Promundo (tegenwoordig Equimundo). Het H/M/D-programma bestaat uit Program H ("H" voor *homem* of man in het Portugees en *hombre* in het Spaans), Program M ("M" voor *mulher* of vrouw in het Portugees en *mujer* in het Spaans) en Program D ("D" voor diversiteit).

4 S. DE MEYER, *Finaal rapport Evaluatie Project M, pilootproject gevangenis van Ruiselede*, Gent, Universiteit Gent, 42 p.

malen door in de gevangenissen van Ruiselede en Brugge. Bij de vrouwenafdeling van de gevangenis van Brugge was de vraag naar nazorg groot na het concert. Beweging tegen Geweld - Vzw Zijn ging samen met deze vrouwen en enkele ervaringsdeskundigen in gesprek, en hieruit groeide intussen een vaste gespreksgroep die maandelijks doorgaat. De gespreksgroep vormt een warme, veilige omgeving voor de deelnemers om zichzelf te zijn, te praten over moeilijke ervaringen uit het verleden en samen op zoek te gaan naar hoe dit in de toekomst anders kan.

Uiteraard is slachtofferschap van intrafamiliaal geweld niet enkel een vrouwenkwesitie. In 2023 ging deze voorstelling door voor de langgestrafte mannen van de Brugse gevangenis, waarna ook enkele deelnemers nood hadden aan een nabespreking. Intussen gingen twee gespreksavonden door met een kleine groep mannen, waar ook duidelijk de vraag klinkt om hier verder mee aan de slag te gaan.

Vrouwelijke gedetineerden: hokjes doorbreken

Vrouwen in detentie worden vaak geconfronteerd met genderstereotiep aanbod binnen de muren. Zowel binnen gevangenisarbeid als bij activiteiten is het aanbod vaak beperkter dan voor de mannen, ook gezien het kleinere aantal bewoners op de vrouwenafdeling.⁵ Een activiteit over verzorgingsproducten of borduurlessen mag er uiteraard zijn (en, toegegeven, ze zijn vaak heel populair), maar het is belangrijk om de brede interesses van de vrouwelijke gedetineerden aan te spreken. In Brugge ging het aanbod 'Studio Digital' (werken rond digitale skills met o.a. 3D-printers) bijvoorbeeld door voor de vrouwenafdeling, en verschillende beroepsopleidingen gaan gemengd (mannen en vrouwen samen), of afzonderlijk voor alle afdelingen, door. Zo kunnen ook de vrouwelijke gedetineerden

opgeleid worden tot schilder, en krijgen ook de mannen een professionele poetsopleiding.

Een specifiek aanbod over genderstereotypen of het deconstrueren van genderrollen bieden we momenteel nog niet aan voor de vrouwen. Ik onderzocht in het verleden al de mogelijkheden rond een activiteit over feminisme op internationale vrouwendag, maar dit viel helaas te duur uit om te kunnen realiseren. Ik hoop hier in de toekomst nog verder rond aan de slag te kunnen gaan.

LGBT+ in het PCB: kleine en grote stappen vooruit

Zoals gezegd is de gevangenis een zeer binaire omgeving, waar de opsplitsing mannen-vrouwen weinig ruimte laat voor wie zich anders identificeert. Daarnaast zorgt de hypermasculiene omgeving ook vaak voor problemen bij holebi gedetineerden. Enkele jaren terug trok een gedetineerde van de afdeling voor langgestrafte mannen in Brugge hiervoor aan de alarmbel. Hij vroeg zich af of we aanbod konden uitwerken voor LGBT+ gedetineerden. Door de heteronormatieve, binaire omgeving van de gevangenis kunnen veel mensen zichzelf niet zijn, en lopen ze risico op pestgedrag, bedreigingen of geweld. Hierdoor worden deze gedetineerden gedwongen om in de schaduw te leven, waardoor misbruik en geweld onzichtbaar blijven. De initiatiefnemende gedetineerde had al contact genomen met verschillende organisaties buiten de muren, zoals Lumi, het Transgender Infopunt (TIP), Çavaria en het Gendersalon. Na verkennende contacten met het TIP kwam het idee om een werkgroep op te starten, met als doel om mensen vanuit verschillende functies en invalshoeken die zich willen inzetten rond het LGBT+-thema in de gevangenis van Brugge, bijeen te brengen. Er kwam respons vanuit verschillende hoeken: zowel hulpverlenend, medisch als bewakend personeel van de gevangenis, verschillende LGBT+-organisaties van

⁵ Zie de bijdrage in deze FATIK; O. NEDERLANDT en A. VANLIEFDE, "Gedetineerde vrouwen in Belgische gevangenissen: een minderheidsstatus", *FATIK* 2023, afl. 178, 29-53.

buiten de gevangenis en enkele geïnteresseerde gedetineerden. Op deze manier komt in deze werkgroep heel wat expertise uit verschillende invalshoeken samen. Tijdens de eerste overlegmomenten werd basisinformatie gedeeld over het thema, legden we de visie van onze werkgroep vast en brainstormden we over mogelijke acties. Op basis hiervan werkten we een actieplan uit. De kracht van onze werkgroep is absoluut het (steeds groeiende) netwerk van partners buiten de muren, die met hun kennis en enthousiasme meedenken met het geëngageerde personeel van binnen de muren, dat vaak zoekende is hoe ze meer kunnen doen om de gevangenis een meer LGBTQ+-vriendelijke plek te maken voor al wie er verblijft en werkt.

De werkgroep heeft al heel wat verwezenlijkt. Het idee van een praatgroep werd al snel geopperd door de gedetineerde werkgroepleden en we besloten het een kans te geven. Niemand had verwacht dat dit aanbod zo'n succes zou worden. De praatgroep TROTS, begeleid door Joyce Dekeyser van het Gendersalon, is een veilige plek voor gedetineerden van alle afdelingen die tot de LGBTQ+-gemeenschap behoren en hierover in gesprek willen gaan met elkaar. De maandelijkse bijeenkomsten zijn stevast volzet en er komen telkens veel ideeën voor bijkomende activiteiten. Zo ook het theatertraject 'TROTS' i.s.m. De Rode Antraciet, waar de deelnemers creatief rond het LGBTQ+-thema aan de slag gaan. Dit voorjaar bestond het traject voornamelijk uit oefeningen in het uiten van emoties en het vertellen van een verhaal, terwijl de deelnemers vertrouwd worden gemaakt met de wereld van het theater. Er werden heel wat verhalen gedeeld in een veilige setting, die zullen dienen als basis voor een voorstelling in het najaar.

Onze werkgroep heeft het LGBTQ+-thema op de kaart gezet binnen de gevangenis van Brugge. Signalen en ideeën vinden hun weg en steeds meer geïnteresseerden sluiten zich aan. We

zetten op verschillende manieren in op sensibilisering. IDAHOT⁶ op 17 mei is een uitgelezen moment om het thema in de verf te zetten: we deelden al flyers uit en zetten het (uitgebreide) literatuur aanbod rond gender en geaardheid in de kijker in de gevangenisbibliotheek. Maar ook gedurende het jaar blijven we het thema op de agenda zetten. De werkgroepleden die in het opleidingscentrum voor penitentiair personeel (OCP) de lessen diversiteit verzorgen, zetten zich in om de blik van het toekomstig bewakend personeel te verruimen. Zelf werd ik ook uitgenodigd om de leerkrachten van het onderwijsaanbod voor de gedetineerden te informeren over het werken met transgender gedetineerden.

De werkgroep is ook een plek waar de samenwerking tussen interne medewerkers en externe organisaties centraal staat. De medewerkers van de gevangenis zijn zo beter op de hoogte van mogelijkheden en initiatieven, maar ook de externe partners hebben heel wat te winnen met een connectie binnen de muren. Zo is er het Beyond Binary Bars-project van Davo Maras, waar o.a. gewerkt wordt aan een zelfhulpgids met antwoorden op veelgestelde vragen, praktische tips en doorverwijzing naar specifieke hulpverlening voor trans gedetineerden. Davo ging hiervoor in gesprek met geïnteresseerde trans personen op de vrouwenafdeling. Het Instituut voor gelijkheid van vrouwen en mannen (IGVM) kwam hun werking voorstellen en vond een manier om met gedetineerden in gesprek te gaan wanneer zij met vragen of klachten rond discriminatie zitten. Ook was er een samenwerking met de dienst Strategische Ondersteuning van de FOD Justitie, die in april 2023 een colloquium rond 'Gender en Justitie' organiseerden. Zij verzamelden getuigenissen van de leden van de TROTS-praatgroep en maakten hier een video van, zodat ook de stem van de gedetineerden aan bod kwam op het colloquium. Kortom: verschillende expertises samen zorgen langzaam maar zeker voor beweging in de gevangenis, en de

⁶ Op 17 mei 1990 schrapte de WHO, de wereldgezondheidsorganisatie, homoseksualiteit uit de lijst van geestesziekten. Sindsdien heeft de holebi- en transgendergemeenschap deze dag uitgeroepen tot de Internationale Dag Tegen Holebifobie en Transfobie: IDAHOT.

samenwerking binnen de werkgroep heeft als resultaat dat er heel wat gedetineerden (beter) gehoord en geholpen kunnen worden.

Uitdagingen voor de toekomst

We zijn trots op onze verwezenlijkingen en de stappen die we al gezet hebben, maar beseffen dat er nog heel wat werk te verzetten is, en er ook nog obstakels ons pad zullen kruisen.

Waar ik absoluut geloof in de kracht en noodzaak van Project M, ontbreekt het ons nog aan de middelen om het project te laten groeien. We kunnen niet iedereen die zich inschrijft, laten deelnemen. Dit wil zeggen dat deze gedetineerden, die ervoor kiezen om tijdens hun gevangenisstraf aan zichzelf te werken, hier niet de kans toe krijgen. Daarnaast toonden verschillende andere gevangenen interesse in het project, maar kunnen we voorlopig niet op deze vraag ingaan. Op deze manier is het project natuurlijk een druppel op een hete plaat, hoezeer het de individuele deelnemers ook kan helpen. Het blijft dus zoeken naar mogelijkheden om de impact van Project M te vergroten en de kennis over de gevolgen van mannelijkheidsnormen binnen detentie te verspreiden.

Binnen Justitie beweegt heel wat op vlak van de ondersteuning van transgender gedetineerden. O.a. het project Beyond Binary Bars, de nieuwe aanbevelingen⁷ rond het werken met trans personen in detentie en het colloquium 'Gender en Justitie' zijn daar sprekende voorbeelden van. Onze LGBT+-werkgroep blijft uitbreiden. Toch worden we geconfronteerd met het logge gegeven van een gevangencultuur en -werking, waardoor we zaken die eenvoudig op te lossen lijken, soms moeilijk in beweging krijgen. Een genderneutrale kantine en een betere interne aanpak van signalen rond discriminatie zijn zo enkele zaken die op ons verlanglijstje staan. Ook hopen we een voortrekkersrol te kunnen realiseren die

andere gevangenen kan inspireren om meer oog en begrip te hebben voor diversiteit.

Conclusie

Waar een gebrek aan fysieke vrijheid al enorme gevolgen heeft voor een individu, zorgt de context en cultuur van onze gevangenen ervoor dat ook de mentale vrijheid van hun bewoners in het gedrang komt. Gedetineerde mannen moeten zich elke dag bewijzen, moeten hard en sterk zijn, mogen geen emoties of vormen van kwetsbaarheid tonen en kunnen zich niet openstellen naar anderen toe. Dat is niet wat ze nodig hebben om na vrijlating te zijn wat we van hen verwachten: emotioneel stabiele mensen die goed functioneren in hun relaties en zorgende vaders zijn; die hulp vragen wanneer ze het nodig hebben en die wegblijven van drugs, geweld of andere vormen van criminaliteit. Gedetineerde vrouwen worden door hun kleine aantal vaak over het hoofd gezien en krijgen minder mogelijkheden tot zelfontplooiing en niet-stereotiepe dagbesteding. Gedetineerden die tot de LGBT+-gemeenschap behoren, moeten een keuze maken: zichzelf verstoppen of risico lopen op verschillende vormen van geweld.

Jezelf kunnen zijn, ook achter de tralies, is voor mij de basis van mentaal welzijn en een voorwaarde om aan jezelf te kunnen werken. Wie elke dag een masker moet opzetten, kan niet met zijn/haar/hun ware identiteit aan de slag. Ik zie het dan ook als mijn persoonlijke missie om hier verandering in te brengen. Ik hoop dat het delen van onze ervaringen anderen kan inspireren om hetzelfde te doen.

7 FOD Justitie, *Aanbevelingen / richtlijnen voor de omgang met transgender gedetineerde personen*, 2 maart 2023.

